

OSMANLI ANAYASAL DÜZENİNİN BOZULMASI VE MODERNLEŞME (1699-1839)

The Disruption Of The Ottoman Constitutional Order And Modernization (1699-1839)

Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOĞLU*
Arş. Gör. Merve ÜNAL AÇIKGÖZ**
Arş. Gör. A. Samet GÜLLER***

Özet: Bu makalede, Osmanlı'da genel olarak, Karlofça Antlaşmasından (1699) Tanzimat Fermanına (1839) kadar olan süreçte anayasal düzenin bozulması ve modernleşme konu edinilmiş, Tanzimat Fermanı ve sonrasına girilmemiştir. Bir başka deyişle yaklaşık 140 yılın reform süreci anayasal açıdan ele alınmaya çalışılmıştır.

Belirtilen süreçte Devletin genel görünümü, bu dönemde reforma ilişkin olarak yazılan makaleler, kitaplar belirtilmiş, hükümdarların, ilmiye ve seyfiye sınıfının rolü analiz edilmeye çalışılmış, hükümdarlardan özellikle Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmut tarafından yapılan yenilikler ve Devleti yeniden inşa süreci üzerinde durulmuştur.

Çalışmada Sened-i İttifak konusuna girilmiş, Anayasa hukuku açısından değerlendirilmiştir. Sened-i İttifak'ın, merkezi hükümeti sınırlayıcı ve iki taraflı sözleşme niteliği, ulema, asker ve yöneticilere rağmen Ayan'ın devleti sınırlaması olduğu, bu senetle Padişah'ın mutlak vekili olan sadrazamın daha etkili bir konuma geldiği belirtilmiştir. Sened-i İttifak Türk İmparatorluğu için geçici bir önlemdir. Sened-i İttifak, Magna Charta'ya sadece şeklen benzer, içerik olarak farklıdır, hükümdarı gerçekte kısıtlamamış ve yetkiyi millete vermemiş olup derebeylerin zorbalığını meşrulaştıran bir utanç belgesidir. Çalışmada Osmanlı'nın yaklaşık 140 senesi anayasal açıdan analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, reform, anayasa, Sultan III üncü Selim, Sultan II nci Mahmut, hariciye.

Abstract: In this article, the disruption of the constitutional order and modernization in the process from the Treaty of Karlofça (1699) to the Tanzimat Edict (1839) in the last Turkish Empire (Ottoman), was not the subject of the Tanzimat Edict. In other words, has been tried to be addressed the constitutional reform process of the 140 years.

In the mentioned process, the general view of the State, the articles and books written about reform in this period were specified, the roles of the rulers, the class of science (ilmiye) and the class of armed powers (seyfiye) were tried to be analyzed. The innovations made by Sultan Selim III and Sultan Mahmud II and the process of rebuilding the state were emphasized.

In the study, the subject of Sened-i İttifak was entered and evaluated in terms of Constitutional law. It is stated that the Sened-i İttifak is the restriction of the central government and the nature of the bilateral contract, despite the ulema, the soldiers and the rulers, the Ayan's limit of state, and the grand vizier who is the absolute deputy of the Sultan, has become more effective. Sened-i İttifak is a temporary measure for the Turkish Empire. Sened-i İttifak is only formally similar to Magna Charta, different in content, this document of shame that did not actually restrict the ruler and is not delegated authority to the nation and justified the tyranny of the overlords. In the study, approximately 140 years of the last Turkish Empire was tried to be analyzed in terms of constitutional law.

Key Words: Ottoman, reform, constitution, Sultan IIIrd Selim, Sultan IInd Mahmut, foreign affairs of Ottoman.

* Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, fendoglu.hacettepe.edu.tr, htfendoglu@gmail.com; Orcid ID: 0000-0002-1211-6989.

** Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, merveunal4334@hotmail.com; Orcid ID: 0000.0002.3576.7573.

*** Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, abdulsamet.guller@gmail.com; Orcid ID: 0000.0003.0744.3528.
Makale Geliş Tarihi: 23/05/2020, Makale Kabul Tarihi : 01/06/2020

I- SİYASİ, İDARİ VE SOSYAL YAPIDAKİ BOZUKLUKLAR VE NEDENLERİ

Osmanlı İmparatorluğu üç kıtaya doğru büyümüş, dünyadaki yeni gelişmelere giderek adım uyduramamaya başlamış, 1699 tarihinden itibaren gerilemeye başlamıştı. 1789 tarihli Fransız İhtilali'nden önce Devlet, çeşitli ırklar, dinler, diller ve geleneklerle yönetilmesi oldukça zor bir profil çiziyordu.¹ Esasen 1789 tarihli Fransız İhtilali'nin bir işlevi de İmparatorlukları çözmek, özellikle Osmanlı'yı Balkanlar'dan çözüp atmaktı. Uluslaşma süreci ile birlikte, Balkan topraklarındaki gayrimüslimler, Araplar ve diğer topluluklar içerisinde kıpırdaşmalar seziliyordu. Bu zor duruma karşı Devleti ayakta tutmak için yeni önlemler alınmalıydı. Siyasi, idari ve sosyal yapıda çeşitli sorunlar doğmakta, sanayileşen ve teknolojik yenilikler yapan muhataplar karşısında zor durumda kalınmaktaydı. Bu durumda Devleti kurtarmak için ne tür çözümler geliştirilmeliydi?

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin resmi ismi *Devlet-i 'Aliyye'*dir, 19 uncu yüzyılın ikinci yarısından sonra (Devlet'in güçsüz olduğu zamanlarda), genellikle, *Devlet-i 'Aliyye-i Osmaniye* kavramı kullanılmıştır. Burada "Osmanlı" kavramını kullanmamızın nedeni Devlet'in kurucusunun Osman Han (1258-1326) olması nedeniyle oluşan *gelenek* nedeniyledir. Batılılar Osmanlı Devleti için Devlet-i 'Aliyye, Türkiye, Anadolu veya Türk İmparatorluğu gibi kavramları kullanmışlardır.²

A. BOZULMA SÜRECİNDE DEVLETİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

İslam dünyasındaki düşüncede durgunluk, Osmanlı Devleti kuruluş tarihi öncesinde, XI. yüzyılda başlamıştır. Bununla birlikte XVII. yüzyıla kadar Batı'ya karşı yapılan savaşlarda üstünlük sürmüştür, XVII. yüzyıldan sonra Batı karşısındaki üstünlük kaybolmuştur.

Osmanlı sistemi giderek bozulmuş ve yozlaşmıştır; II. Murat tarafından, "Mevalizade Kanunu" adıyla Molla Fenari evladına daha sonra tüm ulema çocuklarına verilen imtiyazlar, ilmiye sınıfında dejenerasyona neden olmuştur.³ Tarihçi Selaniki, daha 1600 yılında,

¹ Hamlin, Cyrus (1878), *Among The Turks*, New York, Robert Carter And Brothers Press, s. 354.

² Ünlü tarihçi Halil İnalçık (1916-2016), son yazdığı eserine *Devlet-i 'Aliyye* adını vermiştir; İş Bankası Kültür Yayınları, C:1, 2009; C: 2, 2014; C:3, 2017; C:4, 2016. Önce Hayrullah Bey tarafından 15 Cildi yazılan daha sonra 18 Cilde tamamlanan Kitap için bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Tarih-i_Devlet-i_Aliyye-i_Osmaniyye (Erişim Tarihi: 23.5.2020). Kitap fotoğrafları ve değerlendirme için bkz. Murat Bardakçı'nın yazısı, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1031863-bilen-bilmeyen-herkes-konusuyor-osmanli-devletinin-resmi-adi-devlet-i-aliiyedir> (Erişim Tarihi: 23.05.2020). Benzer bir analiz-haber için bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/osmanlidan-gunumuze-turkiyenin-kimlik-kartlari/531988> (Erişim Tarihi: 23.05.2020). Bkz. <http://static.dergipark.org.tr/article-download/8204/01d3/e886/5df74706dba5d.pdf>? (Erişim Tarihi: 23.05.2020).

³ İpşirli, Mehmet (1999), "İslahat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XIX, s. 170-174, s. 171.

enflasyondan söz ediyor, yiyeceğe içeceğe güç yetmediğinden, savaşların maliyeyi zorladığından ahlakın bozulduğundan yakınıyordu. Ucuz ABD gümüşü piyasaya akmış, esnaf tağşiş nedeniyle akçeyi kabul etmemiş, altın ve gümüşle alışveriş yapılmak zorunda kalınmış, Devlet avarız vergileri diye olağanüstü vergiler koymuş, ödeyemeyen halk, toprağını terk etmiş, büyük bir aylaklar zümresi meydana gelmiştir. Ehl-i örf masraflar için halktan daha çok vergi istemiş, Anadolu'da yeniçeri, sekban ve sipahiler, ticaret ve vergi mültezimliği gibi işler yapmaya başlamıştır. Devlet-sipahi-reaya dengesi bozulmuş, "daire-i adalet" tersine işlemeye başlamış, neticede ezilen reaya için devlet "*adaletnameler*" yayımlamaya başlamıştır⁴.

Bozulma, Kanuni zamanında kendisini göstermiş olmalı ki, Kanuni, son yıllarda yayımladığı adaletnamelerle,⁵ taşra yöneticilerinin halka zulmettiğini saptamış, önlemler alınmasını istemişti. III. Murat'ın 1591 tarihli Adaletnamesi, III. Mehmet'in 1596 tarihli Adaletnamesi, I. Ahmet'in 1609 tarihli Adaletnamesi de askerin ve ehl-i örfün halkı soyduğunu belirtiyordu. Bu tür çabalar toplumun farklı katmanlarında ciddi bir dirençle karşılaşabiliyordu; örneğin, II. (Genç) Osman'ın, Tanzimat'ın ilanından tam *217 yıl önce*, (1622 yılında), öldürülmesinin nedeni *askeri reform* yapmak istemesiydi.

Reformlar zamanında yapılmadığı takdirde, sorunlar daha büyük bir kartopu halinde insanın üzerine doğru gelir. Burada da öyle olmuştur. Kangren olan organ kesilip atılmadığı takdirde bedene zarar verecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bozulma sadece iç sorunlarda değildi; dış ilişkilerde de ihmal ve yozlaşma vardı. 1566-1593 arası Avrupa ile uzun bir barış dönemine girilmiş, bu dönemde Avusturya silahlı gücünü yenilemiş, Osmanlı ise İran ile savaşa tutuşmuştur. 1593-1606 arasındaki uzun savaş sürecinde Osmanlı, savaş teknolojisinde geri olduğunu açıkça anlamıştır. Portekiz, Hollanda ve İngiltere okyanuslarda ticareti geliştirince Osmanlı'nın geleneksel ticareti ve limanları sönmüştür. İngiltere'de I. Elizabeth, İspanya'da II. Philip köklü reformlar yaparken

⁴ Mumcu, Ahmet (1985), *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 2. Baskı, s. 2; "Zulüm Suçları (kanunsuz vergi toplamak, devre çıkmak, zor kullanmak, eşkıya ile işbirliği yapmak vs)" kavramı için bkz. ss. 15-20.

⁵ Adaletname, padişahın doğrudan doğruya verdiği bir emirdir. Bir hükmün bütün öğelerini taşır. Buyurdum ki formülü ile emir (dispositio) kısmı vardır. Berat gibi 3. kişilere hitap etmez, emri alana hükmeder. Emri, bütün imparatorluğu da kapsayabilir; İnalçık, Halil (1988), "Adaletname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: I, ss. 346-347, s. 346; İnalçık, Halil (1967), "Adaletnameler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1965, C: II, Sayı, 3-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967 (Ayrı Basım), s. 86. İnalçık, 1519 ile XVII nci yüzyılın ikinci yarısı arasında ihdas olunan 17 adet adaletnameyi diplomatika bakımından analizleri ile birlikte neşretmiştir. Adaletname, Ortadoğu devlet geleneğinde bulunan pendname, siyasetname ve nasihatname geleneğidir; İnalçık, Halil (1967), "Adaletnameler", s. 49. Osmanlı hükümdarları kanun gücünde adaletnameler yayımlayarak zulme karşı savaş açmışlardır; Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, s. 44.

Osmanlı yönetimi, III. Mehmet'ten sonra genç hatta çocuk hükümdarlara dolayısıyla saray kadınlarına ve ocak ağalarına kalmıştır⁶.

XVIII. Yüzyılın sonunda ve XIX. Yüzyılda, Sultan I. Abdülhamit'e (1774-1789) ve III. Selim'e sunulan layihalar, "eskiye (Kanuni Dönemine) dönüş"ten değil, Batı'nın kurum ve değerlerini almaktan söz ediyorlardı. XVI. ve XVII. yüzyıl ıslahat fermanları⁷ Kanuni devrine dönüş isterken, III. Selim'den sonraki ıslahat fermanları Batı'yı örnek almıştı. XIX. yüzyılın kimi aydınları ise, radikal önlemler alınmasını istiyor, reformun sadece askeri alanla sınırlı olmasını doğru bulmuyor, batının bütün olarak alınmasını istiyorlardı⁸.

Devlet teşhiste kimi zaman yanıldı ama bazı önlemleri de aldı; III. Murat (1574-1595), III. Mehmet (1595-1603), I. Ahmet (1603-1617) dönemlerinde, reyayı korumak, kanun egemenliğini korumak gibi amaçlarla önemli adanetnameler çıkarıldı. Asker sayısını azaltmak, bürokrasi ve ilmiyede reformlar yapmak, vakıflara denetim gerekmektedir, bunlar yapıldı. Tımar ve toprak düzeni için Sadrazam Kuyucu Murat Paşa, Ali Efendi'yi *defter emini* yaptı. Ali Efendi de toprak ve tımarla ilgili "Kavanin-i Ali Osman Der Hulasa-i Mezamin-i Defter-i Divan"ı yazdı ve I. Ahmet'e sundu,⁹ I. Ahmet bu önerileri uyguladı. Toprak ve tımarla ilgili olarak Avni Ömer Efendi, "Kanun-i Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani" adlı eserini IV. Murat'a sundu. Benzeri daha birçok kitap ve makaleler yazıldı.

XVI. Yüzyılın ikinci yarısından sonra bağımsız reform risaleleri (makaleleri) yazılmaya başlandı; Lütfi Paşa'nın "Asafname"si, Nahifi'nin "Nasihatü'l-Vüzera"sı, Defterdar Sarı Mehmet Paşanın "Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Ümera"sı, Sarı Abdullah Efendinin IV. Murat'a sunduğu "Nasihatü'l-MülükTergiben li Hüsni's-Sülük"ü yazıldı; bu eseri, Osmanzade Ahmet Taib, Telhisu'n-Nesaih adıyla özetlemiştir. Gelibolulu Mustafa Ali'nin 1581'de Nushetü's-Selatin adlı eseri siyasetname türü bir eserdir.

Osmanlı tarihi eserleri de reform çalışmalarından söz eder. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Ali, (Kühü'l-Ahbar'da), Selaniki Mustafa Efendi (Selaniki Tarihi'nde) önerilerde bulunur, özellikle III. Murat dönemini eleştirirler. Peçevi İbrahim, Hasanbeyzade Ahmet Paşa, XVII. Yüzyıl ortalarına kadar olan dönemi yazarlar. Kâtip Çelebi'nin reform risaleleri ve Fezlekesi, Naima'nın Tarihi önem taşımaktadır.¹⁰ Kâtip Çelebi'nin Mizanü'l-Hak fi İhtiyarıl-Ehakk adlı eseri sosyal içerikli, medresede reform isteklerini içeren bir eserdir; Katip Çelebi'nin başka

⁶ İpşirli, Mehmet (1999), "Islahat", s. 171.

⁷ Ferman, tuğralı padişah emridir; Kütükoğlu, Mübahat, S. (2012), "Ferman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XII, ss. 400-406, s. 400.

⁸ Yücel, Yaşar (1989), "Açış Konuşması", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 1-5. TTK Yayını, Ankara 1994, s. 1-5.

⁹ İpşirli, "Islahat", s. 172.

¹⁰ İpşirli, "Islahat", s. 172.

değerli eserleri de vardır. İlmiyeden gelen Hasan Kafi Akhisari (ö.1024/1615) tarafından yazılan Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem adlı eser, III. Mehmet'in emriyle Türkçe ve Arapça olarak yazmış, Batı dillerine de çevrilmiştir.¹¹ Kitabı Mesalih'il Müslimin ve Menafii'l-Müminin adlı anonim eser, eskiye özlemi olmayıp, yeni düzenlemeler öneren bir kitaptır. Mühtedi İbrahim Müteferrika'nın "*matbaa*" ve Humbaracı Ahmet Paşa'nın "*ordunun reformu*" konusundaki hizmetleri önemlidir.

İslahat (reform) raporları (risaleleri, makaleleri) konusunda en değerli çalışma Koçi Bey'in 1630 tarihinde, IV. Murat'a ve Sultan İbrahim'e sunduğu ve uygulanmış olan Risalesi'dir.¹² Buna göre rüşvet, kayırma, liyakat, gereksiz aziller, savaşlar ve masraflar devleti olumsuz yönde etkilemektedir. *Kanun yerine kuvvetin egemen olması, vezirliğin adeta parayla satın alınması, işbaşına gelen bazı yöneticilerin halkı soymaları* önemli zaaflardır.¹³ Yeniçeri alımındaki esasların terk edilmesi, iltizam yöntemi, israf, süslü elbiseler ve lüks ithalat dikkat çekiyordu. Ulema da aciz halindedi. Eyaletlerde ayan denilen kimi dalkavuk ve halk düşmanı zenginler türemiştir.¹⁴

Türk İmparatorluğu'nun, içe kapanarak önemli sorunlar yaşamaya başladığı sırada büyük gelişmeler ve ilerlemeler yapan Batı'yı fark edemediği anlaşılmaktadır.¹⁵ 1699 tarihli Karlofça Anlaşması, geç kalınmış bir zamandır ve hatta birçok yazara göre iş bitmiş, çöküş başlamıştır.

¹¹ Bu kitabı Prof. Dr. Kenan Ziya Taş, yayına hazırlamıştır; Taş, Kenan Ziya (1999), (Yayına hazırlayan), Hasan Kâfi Akhisari (ö.1024/1615), *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem*, Set Matbaacılık, Diyarbakır; kitap, siyasetname türü bir eserdir; bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Siyasete Müteallik Asar-ı İslamiye*, İstanbul, 1332; A. S. Levend, "Siyasetnameler", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (1962), ss. 167-194; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnameleri*, Kayseri, 1987; T. Gökbilgin, "XVII. Asırda Osmanlı Devletinde İslahat İhtiyaç ve temayülleri ve Kâtip Çelebi" (Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri hakkında İncelemeler), ss. 197-218; Y. Yücel, *Kitab-ı Müstetab*; Bkz. Taş, s. V-VII.

¹² *Koçi Bey Risalesi (1972)*, Sadeleştiren: Zuhuri Danişman, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 1972, I. B., ss. I-XVII+ 1-168. Ayrıca bkz. Okandan, Recai Galib (1971), *Amme Hukukumuzun Anahatları*, (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), İstanbul, 1971, s. 44 vd. Bu konuda 1714-1715 yıllarında yazılan bir başka eser Kültür Bakanlığı Yayınları arasında çıkmıştır; Defterdar Sarı Mehmet Paşa (1987) (1650?-1720?): Devlet Adamlarına Öğütler, Sadeleştiren Hüseyin Ragıp Uğural, Kültür Bakanlığı Yayını Nu. 710, (Nesaihül-Vüzera Ve'l-Ümera veya Kitab-ı Güldeste), İstanbul 1987. Koçi Bey, devşirme yoluyla Saray'a girmiş olup, Hammer tarafından "Türk Montesquieu" su diye adlandırılmıştır; Lewis, Bernard(1988), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, 3. Baskı, Ankara, s. 22, dn. 3.

¹³ Karal, Enver Ziya (1998), *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit, 1789-1807*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 110, 131.

¹⁴ Karal, Enver Ziya (1906-1982), (1988), *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara, 1988, Türk Tarih Kurumu Yayını, C: V, s. 82.

¹⁵ İpşirli, "İslahat", s. 174.

B. BU BOZUKLUKTA YÖNETİMİN ÖZELLİKLE HÜKÜMDARLARIN ROLÜ

Klasik dönem devlet yönetiminde *Padişah-Divan-ı Hümayun*¹⁶ ve *Ordu* etkin iken, XVI. yüzyıldan sonra Padişah devreden çıkarılarak, *Ordu ve Ulema* daha etkin bir hale gelmiştir. XVII. yüzyılın ortalarında Osmanlıda düşüş başlamış,¹⁷ Batı'ya gönderilen kişilerin verdikleri raporlar, etkisini, Devlette *lüks ve israf* olarak göstermiştir.

İlk dönem hükümdarları şehzadelğinde yönetim pratiğini kazanıyorlardı. İyi bir eğitim alıyorlar, savaşta ordunun önünde bulunuyorlardı. Padişahların yetkileri sınırsız gibi görünmekle birlikte, dine ve saray geleneklerine yani sıkıcı ve bunaltıcı olan birtakım geleneklere bağlıydılar. Sonraki dönemin hükümdarları, henüz şehzade iken, Saray'ın Şimşirlik veya Kafes denilen yerinde adeta bağlı bir tutsak gibi büyülerdi.¹⁸ Bir açıdan "Yeni çağlarda padişah, imparatorluğun en az hür olan insanı"¹⁹ olup yetkilerini sadrazam ve Şeyhülislam ile paylaşmak durumundaydı.²⁰ **Çocuk** yaşta tahta geçmeleri, devlet tecrübelerinin olmayışı, Saray'da otorite boşluğu oluşturuyor, yönetim Saray'da bulunan kadınların ve Ocak Ağalarının eline geçiyordu. Zamanla yetkisi artan bürokratlar, kişisel yararları için iç isyanlar çıkarırlardı. Rejimin gücü padişahın ve sadrazamın kişiliğinde toplanırdı. *Padişah ve Sadrazam'a karşı, menfaatleri gerektirdiğinde, Yeniçeri ve Ulema kimi zaman ittifak ederlerdi.*²¹

C. BU BOZUKLUKTA İLMİYE SINIFININ ROLÜ

Osmanlı İmparatorluğu devlet yönetiminde ilmiyenin büyük rolü vardı.²² Osmanlı'da İlmiye, Şeyhülislama ve Saray'a egemen, eğitime, camiye ve kamuoyuna hâkim, yargıda söz sahibi gerçek bir güç olarak

¹⁶ "Hümayun", Osmanlı devletinde hükümdarı ve hükümdara aidiyeti ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır; bkz. Yazıcı, Tahsin (1998), "Hümayun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XVIII, ss. 479-480, s. 479. Divan-ı Hümayun ise, devlet örgütü içinde belli görevi olan kamu hukuku kurumudur. İki yüz yıl süre haftada en az dört gün çalışmış, Kabineye benzeyen, temsililik esası bulunmayan, XVII. Yüzyıl ortalarından sonra yetkileri Vezir-i Azama ve O'nun Divanına geçen ama hala Devletin sembolü olmakta devam eden, gelen elçilerin kabullerinin kendisinde yapıldığı bir kurum olarak belirtilebilir; Mumcu, Ahmet (1986), *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 2. Baskı, s.164, 165, 169.

¹⁷ İnalçık, Halil (1973), *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Traslated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, Weidenfeld and Nicholson, London, 1973, s. 52.

¹⁸ Bkz. Taş, K. Ziya (2000), "Lala (Şehzadelerin Yetiştirilmesi)", *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, ss. 722-734.

¹⁹ Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 2.

²⁰ Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 3.

²¹ Osmanlı'da merkez-çevre çatışması için bkz. Mardin, Şerif (1973), "Center-Periphery Relations, A Key to Turkish Politics", *Deadalus*, Winter, 1973, ss. 169-190.

²² Ayrıntı için bkz. İnalçık, Halil (1973), *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Traslated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, Weidenfeld and Nicholson, London, 1973, s. 165-178; bkz. Ayhan, Halis (1999), "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kurulan Cemiyet-i İlmîyelerin Eğitim ve Öğretim Çalışmaları", *Yeni Türkiye*, Ankara 1999, ss. 261-267.

belirmişti. Devletin yargı-egitim ve din hizmetlerini İlmiye yerine getirirdi ve Divan'da Rumeli ve Anadolu Kazaskeri ile temsil edilirdi. Bu sınıf, Yeniçerilerle iyi geçinirdi; devlet ve milletin varlığını korumada güçlü bir konumdaydı. 1242/1826 senesine kadar İstanbul Valisinin görevleri İstanbul Efendisine (Kadısına) aitti.²³ Merkezde (İstanbul'daki) ilmiye Topkapı Sarayı'nın birun denilen dış kısmında otururlardı.²⁴ Müsadere ve siyaset cezasının tek istisnası **ulema** (muslim scholars) idi. İlmiye sınıfı, Tanzimat döneminde, Meşihat-ı İslamiye (Şeyhül islamlık) bünyesinde devam etti. Zamanla akılcılığını yitiren, reformlara karşı çıkan değişimi benimsemeyen ilmiyenin gücü, Tanzimat döneminde iyice kısıtlanmış, görev alanı daraltılmıştır. Tanzimat dönemi öncesinde ilmiyenin devlet yönetimindeki etkinliği daha fazlaydı.²⁵ XIX. Yüzyılda asker ve ilmiye ayrı örgütlendi, bürokrasiye bağlanmadı.

İslam dünyasında düşüncede durgunluk, XI. Yüzyıldan sonra başlamıştır. Eş'ari kelamının temsilcisi ve sistemleştiricisi olan ünlü düşünür Gazali'nin (1058-1111), filozofların tutarsızlığını anlatan "Tehafütü'l-Felasife"si, İbn Rüşd tarafından eleştirilmiş, Gazali halka ödün vermekle suçlanmış, bu eleştirilerden kimi zaman İbn Sina da nasibini almıştı.²⁶ Medreselerde bilimsel disiplin kalmamış, hurafeler artmıştı. Kanunlar yeterince uygulanmamakta, kadı tayin olduğu yere bizzat gitmemekte, yardımcısını (naip) göndermekte, devre çıkmakta, yargılamada yetkisini kötüye kullanmalar görülebilmekteydi. Modernleşme süreci başlayınca, "ilmiye" (ve bazı seyfiye) bunun dışında (hatta kimi zaman karşısında)²⁷ kalıyor, etkinliğini kaybediyor, bazen da hırçınlaşıyordu ama 1830 öncesinde genel olarak Osmanlı uleması reformların yanında yer almış, reformların halk tarafından benimsenebilmesi için gereken çabayı göstermiştir. 1789 ile 1830 yılları arasında ilmiyenin bu rolü çok daha etkin bir şekilde oynadığı

²³ Ergin, Osman Nuri (1922), *Mecelle-i Umur-i Belediye*, C: III, İst. 1338/1922, Tıpkı Basım, İstanbul, 1995, s. 1499.

²⁴ Akkutay, Ülker (1984), *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, No. 4., s. 4; Köktaş, Arif (2000), "Osmanlı Devletinde Bir Saray Teşkilatı: Enderun Mektebi", *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, ss. 717-721; İpşirli, Mehmet (2011), "Enderun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XI, İstanbul, ss. 185-187. Enderun, "Osmanlılarda idari ve askeri kadronun yetiştirilmesi için teşkil edilen saray eğitim kurumu" dur.

²⁵ Bkz. Savunma savaşlarının neden olduğu bütçe açıklarını kapatmak üzere devletin iç borç almasını Şeyhulislamın tasvip ettiğine dair tahrir ve konuyla ilgili Hatt-ı Hümayun; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HH, 825, 1202/1787-1788.

²⁶ İbn Rüşd (1986), *Tehafüt et-Tehafüt, Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, Çev: Kemal Işık-Mehmet Dağ, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Yayını; Bolay, Süleyman H., (2000), "Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu", s. 11-30, *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara 2000, ss.11-30; St. Augustin'le karşılaştırılan bir teolog, hukukçu ve mistik olup, ortodoks öğretiyi mistisizmle birleştirmiştir. Gazali'nin düşünceleri için bkz. Duncan B. Macdonald (1965), *M.A.B.D., Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Beirut, Khayats, 1965, ss. 215-242.

²⁷ İpşirli, "İslahat", s. 173.

görülmektedir; 1830 sonrasında vakıfların kontrolünün ulemanın elinden alınmasının da etkisiyle, ulemanın devlet yönetiminde etkisinin azaltıldığı, bir kenara itildiği söylenebilir. Buna rağmen ilmiyeden bazı kişilerin İmparatorluğun yönetiminde önemli roller oynadıkları görülmektedir²⁸. Reformlara karşı ilmiyeden bazıları ile yeniçeriler muhalefet ediyorlardı.²⁹

Ahmet Cevdet Paşa, ilmiyeden gelen bir paşa olmasına rağmen, idari yapının batılılaşmasını çok isteyenlerden biriydi. Genelde Tanzimat bürokratları hariciye bölümünden ise de, Ahmet Cevdet Paşa ilmiyedendi. Klasik dönemde umera, asker kökenli iken giderek sivilleşmişti. Ahmet Cevdet Paşa kazaskerlikten mülkiyeye geçip vezir olduğunda bu durum Osmanlı'da ilk kez gerçekleşiyordu.³⁰ Cevdet Tarihi, eski tarihlere göre daha iyi ama çağına göre daha gerideki bir tarih kitabı olarak nitelenebilir. Buna rağmen Cevdet tarihi, Osmanlı tarihçiliğinde vazgeçilmez tarih kitabı sayılmaktadır. 1876 Anayasası'nı Ahmet Mithat ve Ahmet Cevdet Paşalar birlikte hazırladılar ama bu iki Paşanın iyi anlaştıkları pek söylenemez. Ahmet Cevdet'in iki kızı Fatma Aliye ve Şair Nigar Hanım, Tanzimat'ın ileri gelen kadın aydınlarındandı.³¹

II- ÜÇÜNCÜ SELİM'İN (1761-1808/1175-1223. YÖN. 1789-1807) REFORMLARI

1526-1596 arasındaki yılları bir dünya gücü olarak geçiren Osmanlı Devletinde yozlaşmalar Kanuni'nin son zamanlarında başlar.³² XVII. Yüzyılda Koçi Bey, IV. Murat ve İbrahim'e hukukta yozlaşmadan haber veriyordu. I. Mahmut (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamit (1774-1789) zamanlarında askeri reformlara oldukça önem verilmişti. Ama III. Selim (1761-1808/1175-1223. Yön. 1789-1807), Batı'nın bir bütün olarak alınmasını, sadece askeri reformla yetinilmemesini isteyen ilk padişahtır.³³

²⁸ Cihan, Ahmet (1995), *Reform Çağında Osmanlı Uleması 1789-1876*, İstanbul, 1995, ss.272-286.

²⁹ Beydilli, Kemal (1999), "Islahat", "XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Kadar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XIX, ss. 174-185, İstanbul 1999, s. 175.

³⁰ Chambers, "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim, A. Cevdet Paşa", s. 464.

³¹ Bkz. Kushner, David (1989), "Career Patterns Among The Ulema In The Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Tanzimatın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994. ss. 165-171.

³² İnalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Traslated by Norman Itzkowitz and Colin İmber, Weidenfeld and Nicholson, London, 1973, s. 70 vd.

³³ Bozkurt, Gülnihal (1996), *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi (Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine Resepsiyon Süreci) (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 40.

III. Mustafa'nın oğlu III. Selim, tahta çıktığı sene 28 yaşındaydı; genç, çalışkan, duygulu ve atılgan bir kişiliği vardı. Gerileme dönemine giren İmparatorluğun kurtarılabilmesinde hemen herkesin umut kaynağıydı. O sırada İmparatorluğun iki ezeli düşmanı olan Rusya ve Avusturya, fırsat buldukça Balkanlara saldırıyorlardı.³⁴ 1789 tarihinde Fransız İhtilali olduğu yıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun başına geçen III. Selim, Avrupa'da esen ulus-devlet fırtınasına karşı bazı önlemler almak düşüncesindeydi; dış güçleri hoşnut etmek için, azınlık haklarına önem vermek zorunda olduğunu hissediyordu. Osmanlı Devleti'nde radikal değişimleri ilk başlatan Sultan III. Selim'dir. Devlet işlerinin "Şûra Meclisi" tarafından görülmesini emreden "Hatt-ı Hümayun"lar yayınlamış, devletin üst düzey yöneticileri (bürokratları) ile halk temsilcilerinin, bu mecliste bulunacağını belirtmiştir. *III. Selim devlet işlerinin tek elde toplanmasının doğru olmadığını söylüyordu.* Tanzimat'ın ilanından iki sene önce, 1837 yılında Viyana elçisi olan Sadık Rıfat Paşa, "Avrupa'nın hasta adamı (The Sick Man of Europe)" olmaktan kurtulmak için "temel hak ve özgürlüklerin" tanınmasını istiyordu.³⁵

III. Selim; duygusallığı, şefkati ve safiyeti nedeniyle hem hayatından, hem saltanatından olmuş, Batılılaşma da uzun süre durmuştur.³⁶ Yeniçeri Ocağı'na kayıtlı ve maaş alan 400 bin kişi iken faal olanı 60 bin kişi, savaşa iştirak edeni ise sadece yirmi beş bin kişiydi ama bunlar da savaşı değildi³⁷. Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen, New Order) denilen ve yetmiş beş maddelik bir programdan oluşan³⁸ yenilikleri başlatmış, babası III. Mustafa'nın teşebbüslerini sürdürmüş, reformist, modernist ve yurdunu seven bir padişah'tır.³⁹ Ahmet Resmi'nin 1769 ve 1772 yıllarında yazdığı reforma ilişkin eserleri, III. Selim kendi anlayışına göre uygulamıştır.⁴⁰ Reform yapılmasına isteyen Sekbanbaşı Risalesi (Hülasatü'l-Kelam fi Redd'il-Avam)⁴¹, Kuşmani Risalesi (1806), M. Emin Behic'in Sevanihu'l-Levayih'i (1802), Ömer Faik'in Nizamü'l-Atik'i (1804), öncelikle askeri reformların yapılmasını, çeşitli alanlarda eksik kalan reformların bitirilmesini istiyorlardı.

M. Emin Behic, reformlara "küfür" diyen Yeniçerilere uzun yanıtlar veriyordu. Behic Efendi'ye göre, yargıda adalet kalmamıştır, medreselerde öğrenci kalmamıştır, ortada ulema kıyafetinde cahiller vardır; "*Atabekan-ı Saltanat*" yerini alacak bir meşveret meclisi

³⁴ Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit*, s.21.

³⁵ Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 133 vd.

³⁶ Gökbilgin, M. Tayyip (1964), "Nizam-ı Cedit", Milli Eğitim Bakanlığı, *İslam Ansiklopedisi*, C: IX, ss. 309-318, s. 318.

³⁷ Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 9.

³⁸ Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s.187.

³⁹ Sonyel, Salahi R. (1989), "Tanzimat and its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire", Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994, ss. 353-388, s. 354.

⁴⁰ Beydilli, "Islahat", s. 175.

⁴¹ Tokatlı Mustafa Ağa (ty), *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, Hazırlayan, Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

kurulmalıdır; azil, sürgün, siyaseten katl ve müsadere kaldırılmalıdır; tercüme bürosu açılmalıdır (1821’de Babıali’de, tercüme bürosu açılmıştır). Fermanlar anlaşılır olmalı, üretim artırılmalı, ticaret geliştirilmelidir. Reforma karşı olan tepkili olan bazı çevreler, ellerinden rantları gittiği için, eylemlerini dinsel bir renge büründürmüşlerdir. Reform isteyenler de karşıtları da, yazdıkları risalelerde, görüşlerini ayet ve hadise dayandırmışlardı.⁴² 1791 senesinde ordu, III. Selim’e rağmen, “Savaşma gücümüz yok.” diyebiliyordu. Bu genel boykot, Osmanlı tarihinde ilk kez oluyordu ve askeri reform kaçınılmazdı.⁴³

Nizam-ı Cedit, dar anlamda “yeni ordu” anlamına gelirken, geniş anlamda, III. Selim’in tüm ıslahat projesini oluşturan, siyaset ve diplomasi alanında Batı’nın alınması olan, 75. maddelik bir projeye verilen isimdir.⁴⁴ Esasen XVIII. yüzyıl, reform asrı olup, Avrupa, ABD ve Rusya, her alanda gelişme ve reform içerisindeydi; Rusya, yaptığı reformlarla XVII. yüzyılda Batılı-güçlü bir devlet haline gelmişti.

Daha önce Osmanlı, gerektiğinde bir başka ülkeye elçi gönderirdi. Kendisine gelen elçileri “saygı ifadesi olarak” kabul eder ama kendisi elçi göndermezdi. Bunun nedenleri, dini ayrılık nedeniyle yabancı ülkede yaşamının günah olduğu anlayışı, Osmanlı’nın kendi kendine yeterli bir imparatorluk olması veya Osmanlı’nın ihtiyacının olmadığı nedenleri ileri sürülmüştür.⁴⁵ III. Selim, İmparatorluğun istihbarat açısından Avrupa’dan daha zayıf olduğunu gördüğü gibi, Avrupa kurumlarının üstünlüğünü de anlamıştır. 1792 yılında başlıca Avrupa başkentlerinde sürekli ve düzenli Osmanlı elçiliklerinin kurulmasına karar verdi. İlk elçilik 1793’de Londra’da, daha sonra Viyana, Berlin ve Paris’te açıldı. *Paris’e Seyit Ali Efendi, Londra’ya Yusuf Agah Efendi, Viyana’ya İbrahim Afif Efendi, Prusya’ya Girilti Ali Efendi* elçi olarak gönderildi ki bu elçiler Batı’yı iyice öğrenip, yazacakları “sefaretname” ile Babıali’ye anlatacaklardı⁴⁶. Elçiler, Divan-ı Hümayun’un oybirliğiyle alacağı kararla gönderilecekler, gittikleri ülkede üç yıl kalacaklar, buldukları ülke ile dostluk kuracaklar ama dış ilişkilerde dostluk değil menfaatin ölçü olduğu bilinecektir.⁴⁷ Paris Sefiri Ali Efendi, Napolyon’un İngiltere’ye sefere çıktığını İstanbul’a bildirmiş, oysa Napolyon Mısır’a çıkmıştı. III. Selim, kendisine gelen arzın kenarına “*ne eşek herif imiş*” yazmış,⁴⁸ yerine

⁴² Beydilli, “Islahat”, s. 177.

⁴³ Beydilli, “Islahat”, s. 177.

⁴⁴ Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 29; Bkz. askeri alanda ıslahat (ss. 43-93), yönetim alanında yapılması gereken değişiklikler (95-121), İlimiyede ıslahat (ss. 123-131), ekonomik alanda yapılması düşünülen reformlar (ss. 133-140), ticari reformlar (141-145), siyasi alandaki ıslahat projesi (147 vd) ve diplomasi alanında yapılması gereken reformlar (ss. 163-186).

⁴⁵ Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 165.

⁴⁶ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 62-63.

⁴⁷ Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları*, s.167, 170; Beydilli, “Islahat” s. 183.

⁴⁸ Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 179. Napolyon’un Mısır seferi, Osmanlı’nın İngiltere ve Rusya’dan yardım istemesine neden olmuş, Osmanlı’nın ve III. Selim’in

Halet Efendi (1802-1806) gönderilmiştir. III. Selim dönemindeki diplomasi, tecrübesizlik ve acemilikle doludur ama bu dönemde yapılan çabalar Abdülmecit devrinde meyvesini vermiştir.

III. Selim, otoritesini Sadrazam ve Şeyhülislamla paylaşmak istemiyordu. Sultan III. Selim, reform konusunda yetkili uzmanlar tarafından hazırlanan 22 adet Islahat (Reform) Layihasını değerlendirmişti.⁴⁹ Batı'ya ilk kez mukim elçi gönderen, yasaların uygulanmasını, kanun egemenliğini isteyen III. Selim, Ebu Bekir Ratip Efendi'yi Avrupa'ya yollamış, O da, 500 sayfalık bir risale ile dönmüş, yazdıklarıyla padişahı etkilemiştir.⁵⁰ Bu rapora göre, İmparatorluğu bir zamanlar zaferden zafere koşturan Ordu, o zamanlar üstlerine, dine ve yasalara saygılı iken şimdi otorite yoktu.⁵¹ Düzenli ve eğitimli ordu ve ekonomik durum, Ebu Bekir Ratip⁵² tarafından en ince ayrıntısına kadar 1792'de ele alınmış; Rusya'daki gelişmeler, Mustafa Rasih tarafından 1793'de yazılmış; Mahmut Raif, İngiltere örneğini 1799'da irdeleyerek yazmış; Fransa modelini Abdurrahim Muhip 1806-1811 arası gözlemlemiş ve yazmıştır.⁵³ Keçecizade İzzet Molla, Kanuni devrini değil, Avrupa'yı model gösteriyordu. Yeniliğe, ordudan yani güçlü olandan başlayan, yapmak istediği reformları hazmedilmeyen III. Selim, ne yazık ki, Kabakçı Mustafa isyanı ile *Yeniçeri, Ulema ve Enderun* üçgeni tarafından 1807'de saf dışı edilmiştir. 1807'de, III. Selim önce azil sonra da şehit edildiğinde, II. Mahmut, ünlü sözünü söylemişti: "Ya devlet başa, ya kuzgun leşe."

III- SULTAN II. MAHMUT'UN REFORMLARI

Ruşçuk Ayanı olan, Rumelili taşra feodali Alemdar Mustafa Paşa, 1808 Temmuzunda, on beş bin askeri ile İstanbul'daydı. Sultan IV. Mustafa'yı İstanbul'daki Yeniçerilerden kurtarmak ister gibiydi ama gerçek amacı reformcu III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak ve Nizam-ı Cedit'i kurmaktı.⁵⁴ Tam 100 sene sonra yine Rumelili askerler Sultan II. Abdülhamit'e karşı II. Meşrutiyeti ilan ettirecekler; bir yıl sonra, ayaklanalara karşı, Rumelili Hareket Ordusu, Alemdar'ın izlediği yoldan İstanbul'a gelecektir.

itibarını kırmıştır. Eren, M. Cevat, "Tanzimat", Milli Eğitim Bakanlığı, *İslam Ansiklopedisi*, 1970, C: XI, ss. 709-765, s.712.

⁴⁹ Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 34; Ebu Bekir Ratip Efendinin reform projesi için bkz. s. 17, 32 ve 33.

⁵⁰ Bozkurt, *Resepsiyon Süreci*, s. 42; Beydilli, "Islahat", s. 177.

⁵¹ Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit*, s. 23.

⁵² Arıkan, Sema, Ebu Bekir Ratip Efendinin Büyük Layihası, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

⁵³ Beydilli, "Islahat", s. 183.

⁵⁴ Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, C: V, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1994s. 2247-2257, 2268.*

IV. Mustafa, kendisini kurtarmak için, amcası oğlu III. Selim ve kardeşi Şehzade Mahmut'un idamını emretmişti; sonuçta III. Selim öldürülmüş ama II. Mahmut (1784-1839/1198-1255. Yön. 1808-1839) kurtulmuştu. Haremin altın yol denilen bölümünde Cevri Kalfa isimli bir harem kadını, II. Mahmut'u kurtarmıştı. II. Mahmut'u Yeniçerilerin eline geçmekten Alemdar Mustafa Paşa kurtardı; II. Mahmut, kurtarıcısı olan Alemdar Mustafa Paşaya devletin mührünü vererek Sadrazam yaptı.

XVIII. yüzyıl başında Rumeli kıtası zenginleşiyordu ve Rumeli ayanları (derebeyi, lord of valleys) da idareyi ele geçirmişlerdi. Alemdar Mustafa Paşa, ayanları (yani bölgenin vergilerini toplayan, güvenliğini sağlayan derebeylerini) ve valileri "meşveret-i amme"ye davet etti. İstanbul kısa zamanda özel ordularıyla gelen ayanlarla doldu. İstanbul, Alemdar Mustafa Paşa'nın 15 bin Kırçali askeri ile birlikte rengârenk askerlerle dolunca, yeniçeriler sinmişti. Taraflar arasındaki uzlaşma Sened-i İttifak denilen bir belge ile tescil edildi. Vüzera, ulema ve ayanlar Sened-i İttifak'ı mühürlediler (Ekim-1808). XIX. Yüzyıl başında Ayan devletten kopmuş gibiydi; Ayan ve Beyler, feodal muhalefeti oluşturuyordu. Sened-i İttifak için feodal muhalefet ve hükümet bir araya geldi. Yapılan toplantıya Meşveret-i Amme denildi ve sonucunda Sened-i İttifak imzalandı. Bu arada Kapıkulu askerleri de boş durmuyorlardı, ilk fırsatta Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı ayaklandılar.⁵⁵ II. Mahmut, Kapıkulu askerinin Alemdar'ı katletmesine müdahale etmedi, adeta seyirci kaldı.

Yeniçeriler, Alemdar Mustafa Paşa'yı katlettikten ettikten sonra, hedef olarak II. Mahmut'u seçmişlerdi. Yeniçeriler Padişahı öldürmek için Saray kapısına dayanınca, II. Mahmut, yeniçerilerin Padişah aday olarak gösterdikleri kardeşi IV. Mustafa'yı öldürttü. Bu felaketi bertaraf ederek derin bir nefes alan II. Mahmut, ayanları tek tek ortadan kaldırttı ama asıl hedefi yeniçerilerin işinin bitirilmesi idi ki aradığı fırsatı, 1821 tarihindeki Yunan Ayaklanması sonrasında buldu. Beceriksizlikleri nedeniyle, kamuoyunda yeniçerilerin itibarı kalmamıştı. II. Mahmut tarafından 1825'de Eşkinci Ocağı⁵⁶ diye yeni bir sınıf kurunca yeniçeriler ayaklandılar ama bu onların aleyhine oldu. II. Mahmut bu kez karşı saldırıya geçti; binlerce yeniçeri öldürüldü, binlercesi tutuklandı. II. Mahmut'un terörü başladı; sokak ortasında öldürmeler başladı.⁵⁷ Devlet ideolojisi anti-yeniçerilik oldu. Artık ölü yeniçeriler bile kinle anılıyor, mezar taşlarındaki yeniçeri amblemleri de kaldırılıyordu. Yeniçerilerin aleyhine olan uydurma haberleri devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de veriyordu. Ortalık durulunca, II. Mahmut, tansiyonu

⁵⁵ A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: V, s. 2257-2260.

⁵⁶ Eşkinci Ocağı, II. Mahmut zamanında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından önce kurulan eğitilmiş askeri sınıftır; Bkz. Özcan, Abdülkadir, "Eşkinci Ocağı", *DİA*, C. XI, 2011, ss. 471; Özcan, "Eşkinci", ss. 469-471.

⁵⁷ Hamlin, *Among The Turks*, s.108 ve 366.

düşürmeye çalışmış, “Saltanatın millet için dehşet ve korku kaynağı değil, destek olmasını isterim.” demişti.⁵⁸

Cihangir olduğuna inandırılan III. Selim ile yüzyılda bir gelen “müceddid” olduğuna inanan⁵⁹ II. Mahmut modernleşme konusunda ne yazık ki, el yordamıyla yürüyorlardı.

17 Haziran 1826 tarihinde II. Mahmut, Divan-ı Hümayun’a geniş yetkiler verdi.⁶⁰

II. Mahmut döneminde şehir meydanlarında okunan fermanlar, yasaknameler, vaazlar, propagandacılar, şeyhler, seyyidler yerine 1831’den sonra Takvim-i Vekayi çıkarılarak kamuoyu biçimlendirilmeye başlandı. Türkçe, Fransızca, Ermenice, Rumca, Arapça nüshaları da çıkan Takvim-i Vekayi, bir Resmi Gazete olmasına rağmen, devletin propaganda amacı ile kullanılan bir karma gazete görünümündeydi.

Fransız bir anneden dünyaya gelen II. Mahmut ilk kez olarak muhtarlıkları ve posta örgütünü ve karantinayı kurdu; eğitim alanında reform çalışmalarını başlattı,⁶¹ Kanun egemenliğinin sağlanması için gayret gösterdi.⁶² Dış ülkelere seyahat için Umur-i Hariciye Nezaretinden pasaport alma usulü konuldu. Bu, Osmanlı’nın Batılı devletleri tanıması ve modern çağın devletler hukuku anlayışına uyduğunun görünümüdür. Sadaret kethüdası içişleri bakanı, Reisül-küttap dışişleri bakanı oldu; ama bürokratik modernleşme, 1920’lere kadar tamamlanamadı.⁶³ Restorasyon Avrupası’nda ulusalcılık sindirilmişti ama Osmanlı’da azınlıkların ulusalcılık hareketleri XIX. Yüzyıl boyunca giderek artıyordu.

Modern hükümet yapısına II. Mahmut’la başlanmıştır. Merkezi otoriteyi sağladı, yeniçeriliği kaldırıp yerine seraskerlik kurumunu kurdu. Ulemayı kontrol altına aldı, ulemaya güç veren vakıfları 1826’da kurduğu “evkaf nezareti”ne bağladı, bu vezirliği daha sonra darphaneye

⁵⁸ Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Timaş, 2017, 46. Baskı, s. 34.

⁵⁹ Beydilli, “İslahat”, s. 184.

⁶⁰ Eren, M. Cevat, “Tanzimat”, MEB. *İA*, C.XI, ss. 709-765, s. 715.

⁶¹ Bkz. Erdem, Ali Rıza, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim: II. Mahmut ve Tanzimat Döneminde İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi”, Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, ss. 754-763; ayrıntı için bkz. Karakaş, Mehmet, “Tanzimat Sürecinde Eğitimde Modernleşme Hareketleri”, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, ss. 764-776. Tanzimat’ta kurulan muhtarlık örgütü öncesinde aynı görevi imam yapardı ve imam padişah beratı ile atanırdı; bkz. Çadircı, Musa (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayını, s. 40. Osmanlı’da mahalle imamı, kadı’nın temsilcisidir. Muhtarlık kuruluncaya kadar mahallenin mülki ve beledi amiri, tayinleri bizzat padişah tarafından yapılan imamlardır; Ortaylı, İlber, *Tanzimat’tan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara, 1974, s. 109.

⁶² Bkz. Şeri esaslara ve kanunlara aykırı girişimlerde bulunulmaması, toplumun devamı ve devletin bekası için birlikte özveri ile çalışılması, ilmiye zümresinin ululemre itaatın lüzumunu beyan etmesine dair Mahmut II.’nin Kaymakam Paşa’ya yazdığı Hatt-ı Hümayun (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HH, 25672, 1224/1809.

⁶³ Bozkurt, *Resepsiyon Süreci*, s. 44; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 41.

bağladı, böylece ulemayı ve diğer güçleri muhalefet olmaktan çıkararak etkisiz hale getirdi. Avrupa ülkeleri ile Sadrazamdan bağımsız olarak yazışma yapabilmelerini sağlamak gibi nedenlerle, 1836'da Sadaret Kethüdasını Umur-i Mülkiye Nezareti'ne, Reisü'l-Küttaplığı Umur-i Hariciye Nezareti'ne dönüştürdü. 1838'de Sadareti kaldırarak Başvekaleti ve Maliye Nezaretini oluşturdu. Başvekil artık padişahın mutlak vekili değildi. Ama 1839'da Başvekil Koca Hüsrev Paşa padişahın mührünü zorla aldı. II. Mahmut, Meclis-i Vükelayı kurdu, ama tam bir kabine sistemi yoktu. Haftada iki gün kabine toplanırdı ama bunda Divan-ı Hümayun'un adalet dağıtıcı özelliği yoktu. Vekilleri padişah tayin ve azlederdi ki sistem bununla Avrupa'dan ayrılmıştı. Meclis-i Vükela'nın kollektif sorumluluğu yoktu ki bu da Batı'dan ikinci ayrılıktı. Meclis-i Vükela kanun tasarılarını hazırlar ve Sadrazam'ın tezkeresiyle padişaha sunardı. Modern hukuk kavramları Tanzimat'tan önce II. Mahmut devrinde girmeye başladı, temeli II. Mahmut atmıştı. Sened-i İttifak ile iktidarın sınırlanmasını II. Mahmut başlattı. Ulema dışındaki askeri sınıf görevden alınır veya ölüm cezası ile cezalandırılırsa mal varlığına padişahın el koymasına müsadere denilir. II. Mahmut müsadereyi ve siyaseten katli kaldırdı. İlk kez Kabine yöntemini koydu. İlk kez idari yargı kavramı kuruldu; artık Osmanlı yurttaşları arasında eşitlik vardır, istisna yani fark sadece ibadet şekillerindedir.

II. Mahmut, kabine sistemine doğru adım atmış, başvekâlet ve vekaletleri oluşturmuş, kul sistemini kaldırmış yerine ilk personel sistemini kurmuştur. II. Mahmut'la birlikte, "bürokrasi" egemenliğini kurmuş, bu egemenlik, II. Meşrutiyet'e kadar sürmüştür. II. Meşrutiyetle birlikte yönetim, İttihat-Terakkinin "siyasi parti despotizmi"ne⁶⁴ dönüşmüştür. Balkanlardaki çalkantıyı önlemek için zimmilerle Müslümanların eşit olduğunu, tek farkın "ibadet" biçimlerinde olduğunu söylemiş, "Bundan böyle Müslümanları camide, Hıristiyanları Kilisede, Musevileri havrada görmek isterim." demiştir. II. Mahmut, ulema ve yeniçeri ile birlik olup Alemdar Mustafa Paşa'yı bertaraf etmiş, sonra ulema ile birlikte olup Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmıştır. II. Mahmut düzeni yıkmış, yerine fazla bir şey koyamamıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı modernleşmesi çok çetin bir yoldan geçiyordu. Otorite boşluğu vardı; eski yıkılıyor, ama yeni hemen gelmiyordu. Bazı kesimler II. Mahmut'u gavur olmakla suçluyordu.⁶⁵ 1246/1830'da Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (Deniz Harp Okulu), 1250/1834'de Mühendishane-i Berri-i Hümayun, 1254/1839'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane açıldı.⁶⁶

1 Haziran 1839 tarihinde gözlerini dünyaya yumduğu anda II. Mahmut, Donanması Mısır'a kaçmış, asi bir Vali'nin taciz ettiği, ordusu modernleşmemiş

⁶⁴ Genel olarak despotizm için bkz. Tocqueville, Alexis de (1957), *Democracy in America*, New York, Vintage Books, 5. Baskı, Volume I-II, C: II; s. 109 vd., 334 vd. ayrıca bkz. C: I, s. 264 vd., 281 vd.

⁶⁵ Bozkurt, *Resepsiyon Süreci*, s. 47.

⁶⁶ Bilim, Cahit Yalçın, "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması ve Askeri Okullar", Yeni Türkiye, Ankara, 1999, ss. 237-244.

bir İmparatorluğun başında bulunuyordu.⁶⁷ Yerine geçen Abdülmecit'i içte ve dışta büyük sorunlar bekliyordu.

A- SENED-İ İTTİFAK

II. Mahmud (1808-1839), hükümdar olduktan sonra önceliği reform çalışmalarına vermiş, ülkenin birliği için Sened-i İttifak denilen belgeyi imzalamıştır. II. Mahmud, tahta geçtiği yıl, Sened-i İttifak'ı (The Covenant of Alliance) gerçekleştirmiş, bürokraside önemli değişimleri başlatmış; kul sisteminden doğan müsadereyi kaldırmıştır. Yasa önünde eşitlik, iletişim özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü ve mülkiyetin korunması konusunda kararlar yayınlamıştır.⁶⁸ Sened-i İttifakla birlikte artık Ayan, Sultan'ın işine karışmayacak, Sultan da "kanun ve düzen"e aykırı bir karar vermeyecekti. Sened-i İttifak, kişisel salt egemenliğin bir dereceye kadar sınırlanması ve yönetimin kontrolü konusunda ilk teşebbüs sayılabilir. Ama Sened-i İttifak, ayanları devlet içinde devlet kıldığından ve Osmanlı'nın devlet olma özelliğini kaybettirebilecek özellikte olduğundan II. Mahmud, Ayanları kısa zamanda bertaraf etmiş,⁶⁹ mutlakiyetçi modernleşmenin yolunu açmıştır.

Padişah II. Mahmud'un, sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa ile birlikte yaptığı Sened-i İttifak, uygulamaya konulmamış, ayanlar da tek tek ortadan kaldırılmıştır. Sened-i İttifak ile Padişah otoritesi sınırlanıyordu ki bu durum, Sultan II. Mahmud'un hoşuna gitmemiştir. Feodal muhalefet olan ayanlık, devletin bütünlüğüne aykırıydı; bunlar kontrol altına alınmalı sonra ortadan kaldırılmalydı.

Sened-i İttifak; önsöz, yedi madde ve bir ekten ibaret olup, devletin, ayanların varlığını kabul ettiği, devletin ayanlarına ve çocuklarına bazı haklar tanıdığı ve derebeyliklerini kabul ettiği bir metindir.⁷⁰ Sened-i İttifak'ın girişinde devletin birlik ve beraberliğinden ve bunun yararlarından söz edilir. Devlet, birlik varsa vardır. Devletin ve toplumun yararı karşısında kişisel yararlar gözetilmez. Sened-i İttifakın temeli sayılan yedi madde şöyle belirtilebilir: Herkes Padişah'a itaat edecektir. Ayanlar ve çocukları bunu teyit eder. Toplanacak asker, devletin askeri olup düşmana karşı koyacaktır. Devlet gelir toplamalı ve

⁶⁷ Hamlin, *Among The Turks*, s. 39.

⁶⁸ Sonyel, "Tanzimat and Its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire", s. 357.

⁶⁹ Abadan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", AÜHF Dergisi, C: XIV, 1957, S. 1-4, Ankara, s.3.

⁷⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s. 97. Sened-i İttifak'ın metni için bk. Suret-i Sened-i İttifak, *Tarih-i Cevdet*, C. IX, s. 280-283; iyi bir tahlili için bkz. İnalçık, Halil (1993), "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayıncılık, İstanbul, ss. 343-350, ss. 343-350; Hazır, Hayati, "Sened-i İttifak'ın Kamu Hukuku Bakımından Önemi", DÜHF Dergisi, C.I, Sy. 2, Diyarbakır, 1984, ss. 17-28. II. Mahmud orijinalini yok ettiği için, Sened-i İttifak'ın aslı mevcut değildir, sadece Cevdet Tarihi'ndeki nüshası bulunmaktadır.

padişah emirleri yerine getirilmelidir. Her tür padişah emir ve yasağı sadrazamdan çıkar. Devlet ve Padişah otoritesi korunacaktır; kimseye haksız işlem yapılmayacak sorgusuz ve yargısız ceza verilmeyecektir. Kargaşa çıkaranlar yeniçeri bile olsa tedip edilecektir. Halkın korunması gerekir, haksız vergi alınmaması esastır. Sened-i İttifakın Ek'ine göre de, Sadrazam ve Şeyhülislam olacak kişiler, bu senedi imzalayacaklar, Padişah uygulanmasına nezaret edecektir.

Sened-i İttifak, merkezi hükümeti sınırlayıcı ve iki taraflı sözleşme niteliği taşır; ulema, asker ve umeraya rağmen Ayan'ın devleti sınırlamasıdır. Bu Senetle birlikte Padişah'ın mutlak vekili olan sadrazam, daha etkili bir konuma gelmiştir. Ahmet Cevdet Paşan, Sened-i İttifak'ı geçici bir önlem olarak algılamıştır.⁷¹ Senet, 1215 tarihli Magna Charta benzeri kabul edilebilir,⁷² denilse de, Magna Charta'ya sadece şeklen benzer, içerik olarak farklıdır. Sened-i İttifak hükümdarı gerçekte kısıtlamamıştır.⁷³ Hukuk devleti yolundaki ilk adım,⁷⁴ sayan görüşü ihtiyatla kabul etmek gerekir çünkü bu, aslında derebeylerin zorbalığını meşrulaştıran bir utanç belgesidir.⁷⁵ Sened-i İttifak ile asker ve vergi toplama sadece padişaha ait olmakla birlikte bu kurallara bağlı olarak kullanılacaktır.

Sened-i İttifak, anayasal gelişmemizin ve anayasal devlete geçişimizde bir nokta olarak belirtilebilir. Hukuk devletine doğru bir adım; önemli bir kamu hukuku belgesi sayılabilir;⁷⁶ anayasal monarşiye doğru geçişte küçük bir adımdır. Sened-i İttifak ile padişah ve devlet yöneticileri dışında bir irade, padişahın kendi yetkilerinin bir kısmını devretmiş oluyordu.⁷⁷

B- REFORMCU BÜROKRASİ

İki çeşit bürokrasi vardır; modernleşme sürecinden etkilenen ve siyasal-sosyal sistemi etkileyen bürokrasi. Kara Avrupası bürokrasisi⁷⁸

⁷¹ Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C: I-III, İsmail Akgün Matbaacılık, İstanbul, I. Cilt, 1966, s. 148.

⁷² Aldıkaçtı, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul, 1978, 3. Baskı, s. 39.

⁷³ Okandan, Recai Galip, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", *Tanzimat*, 100. Yıl, s. 101 vd., s. 101.

⁷⁴ Akın, İlhan, *Kamu Hukuku*, İstanbul, İÜHF Yayını, Fakülteler Matbaası, 1974, 3. Baskı, s.301.

⁷⁵ Tanilli, Server, *Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş*, Say Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 82.

⁷⁶ Akın, İlhan, *Kamu Hukuku, Devlet Doktrini, Temel Hak ve Özgürlükler*, İÜHF Yayını, Fakülteler Matbaası, 1974, s. 42.

⁷⁷ Bozkurt, *Resepsiyon Süreci*, s. 46; Geniş bilgi, Altundere, Ahmet, Osmanlı İmparatorluğunda Özgürlüklerin Doğuşu, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992, ss. 22-55.

⁷⁸ Kara Avrupa bürokrasisi için bkz. Heper, Metin, *Modernleşme ve Bürokrasi (Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş)*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği, 1973, s.100-104.

İngiliz bürokrasisine göre,⁷⁹ siyasetin daha çok etkisindedir. Bürokrasi, kendi dışında alınmış kararları uygulayan bir kurum olup kolayca uyum sağlar.⁸⁰ XIX. yüzyılda Osmanlı'da sivil bürokrasi, diğer bürokrasilere göre daha çok sivrilmiş, önem kazanmıştır⁸¹ Bürokratik idare geleneği geçmişte olduğu gibi hala devam etmektedir.

3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu okuyan bürokratlara Babialı⁸² Diktatörleri denilebilir.⁸³ 3 Kasım 1839'a kadar Osmanlı'da sadrazamların otorite kurduğu görülmüştü ama bugünden sonra sadece sadrazam değil etrafındaki bürokratlar da yönetime egemen olmuştur. Tanzimat, Osmanlı modernleşmesinin çarpıcı dönemi olup artık bürokrasi yönetime egemendir. Tanzimat'tan sonra Babialı bürokratları, ülke yönetiminde yetki ve sorumluluk üstlenmişlerdir (1839-1876). 1839-1876 arasına Babialı Asrı da denilebilir. I. Meşrutiyet'ten (1876) sonra ise ülkeye egemen olan güç, Yıldız Sarayı'dır (1876-1908). II. Meşrutiyetten sonra İttihat Terakki yönetimi ele almıştır (1908-1920).

Her üç dönemin tipik özelliği, yaklaşık seksen yıl boyunca (1839-1920), otoriter bir yönetim anlayışı olmasıdır. Yukarıda belirtilen bu üç dönemin siyasal seçkinleri, biri birinden farklıdır. Tanzimat döneminde yetişen bu becerikli ve yaratıcı bürokratlar, ülkenin tek seçkinleri idiler. Bu dönemde, iktidar, Babialı'nın elindeydi ve devletin güçlenmesi için de ordunun modernleştirilmesi gerekiyordu⁸⁴. İkinci dönem olan 1876 sonrasında II. Abdülhamit, Osmanlı'da da hiç görülmemeyen bir yöntemle merkez yönetimini eline almış, bunu bürokrasiyi ve ideolojiyi kullanarak yapmıştır. Üçüncü dönem olan 1908 sonrası egemenlik⁸⁵ siyasi bir cemiyet olan İttihat Terakki'nin elindedir. Bu üç dönem görüldüğü gibi farklı özellikler taşımaktadır.⁸⁶

Gerileme döneminin başlangıcı sayılan 1699 tarihli Karlofça Anlaşması,⁸⁷ Grotius'un laik uluslararası hukuk sistemine göre imzalanmıştı; artık Osmanlı, uluslararası hukuka uygun davranmak zorundaydı. 1718 Pasarofça, 1739 Belgrat anlaşmaları da bu biçimde imzalandı. 1699 ve 1718 tarihli anlaşmalardan sonra 1774 tarihli Küçük

⁷⁹ İngiliz bürokrasisi için bk. Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, s.99-100.

⁸⁰ Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, s.111.

⁸¹ Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, s. 114.

⁸² Babialı kelimesi aslında Bab-ı 'Ali şeklinde yazılmalıdır ama burada pratik amaçla Babialı biçimi seçilmiştir.

⁸³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 78.

⁸⁴ Osmanlı bürokrasisi için bkz. Findley, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bab-ı Ali*, 1789-1922, Çev: Latif Boyacı ve İ. Akyol, İstanbul, 1994.

⁸⁵ Osmanlı Devletinde egemenlik kavramı için bkz. Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Devleti'nde Egemenlik Kavramının Gelişimi", Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı, s. 89 vd.

⁸⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 78.

⁸⁷ Karlofça Anlaşması için bkz. Parmaksızoğlu, İsmet (1952), "Karlofça", *MEB.İA*, C.VI, s. 346 vd.

Kaynarca Anlaşması, Osmanlı'yı adeta yıkmıştı. XVIII. yüzyılda dış ilişkilerde görevli olan Osmanlı bürokratlarının yıldızı parlıyordu.

1830'da köle ticareti yasaklandı; 1847'de Abdülmecit bir fermanla köleliği kaldırdı; 1857'de Abdülmecit çıkardığı bir ferman ile zenci köle ticaretini yasakladı⁸⁸.

1839-1856 Fermanlarının ağırlık noktası Müslüman'ın Müslüman olmayana eşitliği sorunu idi. Çağın değerleri de böyleydi ama Rusya Katoliklere ve Yahudilere eşit statü vermemişti. Avusturya ve Fransa da aynıydı; bu nedenle Osmanlı'ya eşitlikçi telkinde bulunmuş olamazlar. Fransa ve Rusya değil ama İngilizler eşitlik konusunda Osmanlı'ya telkinde bulunmuş olabilir.

Eşitliği özellikle Osmanlı bürokrasisi istiyordu ama Mekke Şerifi ve Mekke Uleması Tanzimat bürokrasisi için "kâfir" fetvası⁸⁹ çıkarmıştı. Halk da Müslüman'ın Müslüman olmayana eşit olduğu kararını uygulamadı. Trablusşam'da Müslümanlar, cenazeyi eşek üzerinde değil de omuzlarda taşıyan Hıristiyanlara saldırmıştı.⁹⁰

Osmanlı'da üç tür bürokrasi bulunmaktadır; askeri, sivil ve dini bürokrasi. İlk döneme askeri bürokrasi hâkimdi. Tanzimat bürokrasisi ise anayasal monarşinin öncüsü idi. Tanzimat döneminin ünlü devlet adamı Sadık Rıfat Paşa⁹¹ (1807- 1857), hükümdar, milletin hukukuna tabi olmalıdır, diyordu. Babıalî insan haklarına uymak için sürekli iradeler çıkarıyor, usulsüzlük yapanları cezalandırıyordu. 1852 Mayıs'ta Silistre Valisi Tosun Paşa, Üsküp'te bazı memurların halka sopa attığını Babıalî'ye ihbar ediyordu. Babıalî işkenceyi yasaklayan bir irade daha gönderdi;⁹² ama yargılama yapılmadan haksız tutuklamalar da vardı⁹³.

Osmanlı'da bürokratlar, kimi zamanlarda, devletin yararı ilkesine göre değil, Batılı egemen sınıfların çıkarlarına hizmet etme esasına göre seçiliyordu.⁹⁴ 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ile "boynu kıldan ince" kapıkulu, artık bürokrasi oluyordu.⁹⁵ Kısaca kul sistemi terk ediliyordu. Osmanlı'da ahlât-ı erbaa denilen ve yaşam için zaruri sayılan

⁸⁸ Kölelik konusunda bkz. Watson, James L. (Ed.), *Asian and African Systems of Slavery*, University of London, Basil Blackwell-Oxford, 1980, s. I. Modern kölelik ve tarihte kölelik yaşamının koşulları için bkz. Henry W. Nevinson, *A Modern Slavery*, Schocken Books, New York, 1968, s. 306.

⁸⁹ "Fetva" için bkz. Atar, Fahrettin, "Fetva", *DİA*, C. XII, ss. 487-496.

⁹⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 81-82.

⁹¹ Bkz. Günay, Bekir, Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri, Yüksek Lisans Tezi, İÜ.SBE, 1992.

⁹² İşkenceyi yasaklayan Padişah İradeleri için bk. 15 Receb 1268/ 5 Mayıs 1852 tarihli İrade ve diğer İradeler; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 83-84.

⁹³ Osmanlı İmparatorluğunda kamu hizmeti görenlerin işledikleri suçların büyük bölümüne zulüm denildiği bilinmektedir. Zulüm suçu, kamu görevlilerinin görevlerini kötüye kullanarak vatandaşa karşı işledikleri suçlardır; Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, s. 4.

⁹⁴ Yücekök, Ahmet N., *Siyaset Sosyolojisi Açısından Parlamentonun Evrimi*, AÜ.SBF Yayını, 1983, s.71.

⁹⁵ Yücekök, *Parlamentonun Evrimi*, s.71.

“toprak-su-ateş ve hava” yerine “kul-asker-tımar ve reaya sistemleri” konulmuştu ki, şimdi bu sistemlerden vazgeçiliyordu. Batıda burjuvazi, devlete sahip olmak için, Osmanlı’da bürokrasi, devleti çökmekten kurtarmak için iktidarı sınırlamaya çalışmıştır. Bizde ulusal burjuvazinin ağırlığı yoktur ve destekçisi de, sanayi ürünlerine pazar bulmak isteyen Avrupa burjuvazisidir.⁹⁶ Osmanlı’da sınıfsal bir zorlama yoktur.

Tanzimat döneminde Osmanlı’da aristokrasi (soyluluk) yoktu; bu nedenle burjuva kültürü gelişmedi. Sadrazamın ve çocuklarının yarını teminatsız idi. XIX. yüzyılda tüccar-sanayici grubu gelişmedi. XIX. yüzyılda sadece cesur bürokrasi gelişebildi. 1839 ile bürokratlara ve diğer kişilere hayat ve servet güvencesi geldi. 1839’la cizye vergisi ve iltizam kalkacaktı; bu ikisi gerçekleşemedi ama belli düzenlemeler yapılabilirdi. Askerlik görevinin tüm Osmanlı yurttaşlarına uygulanması ancak I. Dünya Savaşı’nda olabildi.

Bürokratların otoriteyi ele geçirmesi, Tanzimat Fermanı’ndan önce yani XVIII. yüzyıldan sonra başlar. Mustafa Reşit Paşa, ilk hariciyeci Sadrazam değildir. 1740’da Fransız elçisi olan 28 Çelebi Mehmet’in oğlu Sait Mehmet Paşa 1746 yılında sadrazam olmuştu.⁹⁷ XIX. yüzyıl Osmanlı geleneği, sivil ve asker bürokratların birlikteliğidir ki bunlar restorator değil, değişimci veya Tanzimatçı (reorganisator) olmuşlardır. Bürokratlar, her yenilikte, ılımlılık (kaide-i tedric) kuralını uyguladılar. Osmanlı İmparatorluğu, Batı dünyasında genelde sempatiyle karşılanabiliyordu ama Balkanlardaki Slav isyanına karşı göstermiş bulunduğu şiddetten sonra Batı’da varolan bu sempati de kayboldu.

Bu dönemde İngiltere ve Fransa, gelişmiş endüstri imparatorluklarıydı. Osmanlı ise Ordusunu 1826 yılında ortadan kaldırmış, modern ordusunu hâlâ kuramamıştı. Osmanlı Devleti, ordusuz ve parasız kalmıştı. Keçecizade Fuat Paşa, Batı etkisine açık olan bu durum karşısında Fransız elçisine “bize süflörlük ediniz fakat sahneyi ve rollerin icrasını bize bırakınız” diyecek duruma gelmişti.⁹⁸ Tanzimat döneminde Avrupa’nın amacı, Osmanlı Devleti’ni modernleştirmek değildi; Batı, Osmanlı’da ekonomik ve politik çıkar peşindeydi. Batı’nın Rusya’yı ve Mehmet Ali Paşanın Mısır’ını modernleştirmesinin anlamı budur.

Tanzimat “Osmanlıcılığı”, Fransız İhtilali’ne Osmanlı’nın yorumu veya alternatif düşüncesi idi.⁹⁹ Ama Babıali zor durumdaydı; Abdülmecit tahta çıktığının ikinci günü Kaptan-ı Derya (Hain) Ahmet Fevzi Paşa,

⁹⁶ Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, C. I-III, İstanbul, 1952, s. 65.

⁹⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 96.

⁹⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 98; bkz. Şişman, Adnan, “XIX. Yüzyıl Başlarında Fransa’daki İlk Osmanlı Öğrencileri”, *Yeni Türkiye*, Ankara, 1999, ss. 245-249.

⁹⁹ Tanzimatla birlikte dünyada bir değişim rüzgârı başlamıştır. Fransız Devrimi’nden alınan dersler için bkz. Averil Mackenzie-Grieve, *The Last Years of the English Slave Trade*, Liverpool 1750-1807, New York, 1968, ss. 250-268.

donanmayı Çanakkale'den kaçırıp Mısır Valisine teslim etmişti; Osmanlı Donanması, 1841'de dengeci dış politika ile geri alınmıştı.

XVIII. yüzyıldan sonra devletler merkezîyetçi dönüşüm geçiriyordu. Modern çağda merkezîyetçilik; devletin, mali-idari-hukuki alanda standart ve bütüncü bir kontrol kurması anlamına gelmektedir. Bu ise, kalabalık ve uzman bir bürokrasiye ve düzenli bir kayıt sistemine dayanmaktadır. Bunun otoriter ve totaliter olması gerekmez; aksine Batı Avrupa demokrasisi ve merkezîyetçiliği birlikte yaşanmıştır. Merkezîyetçilik, bürokrasinin gücü demektir.

Osmanlı, XIX. yüzyılda geleneksel devlet tipinden modern merkezîyetçi devlet tipine geçiş sürecini yaşadı. Osmanlı'da ordu ve idare XIX yüzyılda merkezîyetçidir. Merkezîyetçiliğin koşulları, XVIII. yüzyılın sonundan beri vardır. Merkezîcilik yanında laik gelişmeler de başladı. Modern mutlakîyetçi idare sisteminin ve hukuk devletinin temelleri II. Mahmut zamanında atıldı.

Tanzimat bürokratları en değersiz bir yönetmelikten, 1876 Anayasası'na kadar her mevzuat için Avrupa hukukunu karşılaştırmalı olarak incelemişlerdir. İdarede Fransa bir model olarak alındı. Bunun nedeni Fransa'nın özel bir yeri olması değildir, sadece koşullar uymaktadır. Artık memurlara maaş verilecek, hazinenin gelir giderleri bir elde yapılacaktır. Saraya bağlı danışma örgütü "Meclis-i Vala-yı Adliye" (MVA) idi. Türk İdare Tarihi için II. Mahmut dönemi, Tanzimat döneminin başı sayılır.¹⁰⁰

Tanzimat yöneticileri, ılımlı ve uzlaştırıcı olup, karşıtları olan insanları bile çalıştırmışlardır. Bugünün muhalifi, yarının çalışma arkadaşı görülmüştür. Babıali Diktatörleri denilen, Ahmet Cevdet Paşa medrese Reşit Paşa hariciye kökenlidir. Ali Paşa ağır başlı, Fuat Paşa nüktedan, lafını esirgemez bir kişiydi ki bu dört önemli paşa, bir döneme damgasını vurdular. Bunlar kimi zaman uzlaşlılardı ama bazen de biri birine aşırı muhalefet ederlerdi. Muhalifleri çoktu ama kimseyi kırmadan Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleşmeye hazırladılar. Tanzimat döneminde gayrimüslimlerden de epey sayıda yüksek bürokratlar, Osmanlı Paşaları da vardı ki bunların 87'sinin adı bellidir; Ohannes Paşa, Nubar Paşa, Kostaki Paşa, Franko Paşa, Agop Paşa¹⁰¹, Artin Efendi, Serkiz Efendi gibi.¹⁰²

Osmanlı aydını, memur aydın grubu olup arkalarında örgütlenme geleneği yoktur. XIX yüzyılda bir aydın grubu doğdu ki bu ilk kuşak, aydın pragmatik reformculardır. Sonraki ikinci kuşak aydınlar ise siyasal

¹⁰⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 110.

¹⁰¹ Agop Paşa'nın Maliye Nezareti'nden ayrılması konusunda Momorial Diplomatique Gazetesi'nde yayımlanan bendin tercümesi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.TKM., 14 B 1304 h., D. No. 10, G. no. 32.

¹⁰² Tanzimat dönemindeki gayrimüslim yüksek bürokratların 87 kişilik listesi için bkz. Hamlin, *Among The Turks*, ss. 371-375.

ideoloji sahibi, grup ve kişi çekişmesi içerisinde bulunan, programlı siyasal muhalefet yapan bir kişiliğe dönüşmüşlerdir.

Aydın mutlakiyetçiliği Mustafa Reşit Paşa ile başladı; Mithat Paşa'nın anayasacılığıyla bitti. 1860'ların en önde üç kişisi, laik-ulusçu Şinasi, İslamcı-modernleşmeci Namık Kemal, İslamcılık-laiklik, Türkçülük-Osmanlılık arasında gidip-gelen Ali Suavi'dir. Şinasi, Batı'nın özünün akıl ve sorumluluk olduğunu söylerken tüm aydınlar gibi Batı-İslam sentezini savunuyordu. Namık Kemal ve Ziya Paşa da aynı sentezden uzak değildi. Ali Suavi ise laik hukuk sistemini savunan ilk düşünürdür.¹⁰³

Mustafa Reşit Paşa, (beş kez) sadrazamlık, Hariciye Nazırlığı, Meclis-i Vala Reisliği, Meclis-i Tanzimat Reisliği ve Valilik yapmış 61 yaşında iken ölmüştür (1857). Ali Paşa, Fuat Paşa, Mithat Paşa ve Ali Vefik Paşanın çalışmaları da, Mustafa Reşit Paşa'nın görevlerine benzemektedir. Reformları, Osmanlı ve Rusya'da hükümdar Meşrutiyet rejimi içerisinde, İngiltere'de zadedân yine Meşrutiyet rejimi içerisinde ve Fransa'da ise alt tabaka Cumhuriyet rejimi içerisinde gerçekleştirmiştir.

Tanzimat modernleşmesinde kadın konusunda, yeterli olmasa da, önemli gelişmeler olmuştur; 1895 ve 1908'de Osmanlı'da ilk kadın dergileri yayımlandı. 1908-1909 öğretim yılında Üniversiteye kız öğrenci alındı, 1909'da kadın dernekleri kuruldu. I. Dünya Savaşı başladığında bazı bakanlıklarda kadın memur çalıştırılmasına başlanmıştı; Balkan savaşında kadın işçi (amele) taburları teşkil edilmişti.¹⁰⁴ 1880'de Rusya Müslümanlarından bir grup kadın "Âlem-i Nisvan adlı bir kadın gazetesi çıkararak kadın haklarını savunuyorlardı. Osmanlı, kız liseleri (inas rüşdiyeleri) açarak kızları eğitti. Osmanlı'da kadın öğretmenlerin (muallime hanımların) sayısı da giderek artıyordu.¹⁰⁵

Reformcular bir bakıma çıkmazdaydı; XIX yüzyıl ortalarında ülkenin büyük kısmında demiryolu ve karayolu yoktu, deniz ulaşımı da yabancıların elindeydi. Osmanlı, tarımı ve üretimi olmayan, tezgâh sanayisi ve lonca üretimi geri bir ülke görünümündeydi. Tanzimat'ta sanayileşme yetersizdi; feshane ve çuha fabrikası, İzmit kâğıt fabrikası, Beykoz teçizat-ı askeriye fabrikası, Tophane, Beykoz (İnceköy) porselen fabrikaları dışında üretim yapacak fabrika yoktu. Osmanlı endüstrisi, gelişen ve ucuz üretim yapan Avrupa sanayii ile rekabet edemiyordu. 1789 senesinde İmparatorluk 34 Vilayete (Paşalığa) bölünmüş olup, nüfusun yaklaşık % 80 i köylü, % 20 si şehirliydi.¹⁰⁶

¹⁰³ Bozkurt, *Resepsiyon*, s. 54.

¹⁰⁴ Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1918-1918)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1982, s. 312-316.

¹⁰⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 224.

¹⁰⁶ Osmanlı'da nüfus için bkz. Koç, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)", 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, ss. 599-614; Avşar, Zakir/Solak, Ferruh,

Sanayileşme Abdülmecit zamanında başlamıştı. XIX. yüzyılda sanayileşmenin yetersizliğinin nedenleri; Osmanlı toplumunun, rekabet toplumu olamaması ve lonca düzeninin sanayi toplumuna ters bir anlayış olmasıydı.

Osmanlı klasik çağında başarıyla uygulanan miri arazi sistemi, toplum-kişi menfaat dengesini kurmaya çalışan ulusal karakterli bir sistemdir. Bu sistem, XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamış, bozulmanın önü alınamamış, reformlar yetersiz kalmıştır. Genelde benimsenen görüşe göre, Tanzimat'ın ilanı ile tımar sistemi kaldırılmış, miri arazinin miras yoluyla intikal ve tasarrufunda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Tımar sahipleri devlete karşı görevlerini yapmamış, reayayı ezmeye başlamış; kredi alan çiftçi ağır faizli borç altında toprağını kaybetmiş, Hazine sıkışınca miri arazileri satmaya başlamış, miri arazi giderek mülke dönüşmüştür. Padişah İradeleri de mülkleşme eğilimini desteklemiş, 1263/1847 ve 1274/1858 tarihlerinde çıkarılan nizamnamelerle mirasla intikal ve tasarruf bakımından miri arazi, özel mülk araziye bir hayli yaklaştırılmıştı. 1274/1858 tarihli Arazi Yasası, miri arazinin mülk haline geçişini hızlandırmıştı. 1284/1867 tarihli Tevsi-i İntikal Kanunu ve 1328/1910 tarihli ikinci bir kanun ile miri arazi, miras rejimi bakımından pek az farklarla bugünkü anlamda özel mülk araziye dönüşmüştür.¹⁰⁷

XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisi yarı-sömürgeci. Osmanlı, bir ortaçağ zihniyeti ve ekonomisiyle kalmış, hızla modernleşen devletlerin dünyasında yaşama şansı çok az olan bir devlettir.¹⁰⁸ Hemen yıkılması beklenen İmparatorluğun ömrü, şayet biraz uzamışsa, bu durum Osmanlı diplomasisinin ustalıklı yürüttüğü denge oyunları ile başarılmıştır. XVIII. yüzyıl sonrası Osmanlı, Portekiz ve İspanya ekonomileri zamana adım uyduramıyordu. Ordularının ve memurlarının beklediği alanlarda, yabancılar vergisiz-gümrüksüz ticaret yapıyordu. Ülkeye vergi vermeden sızan bu sermaye ve tüccar grubu önlenemiyor, vergi alınamıyordu. XIX. yüzyılda Yemen ve Makedonya isyanlarla para yiyen, geliri de olmayan "beyaz filler"di.¹⁰⁹ İşte reformcular bu geri ekonomiyi miras almışlardı; iktisadi engelleri aşamıyorlardı. Geciken Osmanlı modernleşmesinin çıkmazı buydu.¹¹⁰ Mültezimler, 1584'de iltizam işine başlamış, giderek tarımsal ekonomiyi

"İmparatorluk Türkiye'sinde Yapılan Nüfus Sayımları", Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara 2000, ss. 615-617.

¹⁰⁷ Bu paragrafın yazılmasında şu eserden yararlanılmıştır; Cin, Halil, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Konya, 1987, Selçuk Üniversitesi Yayını, Ekli II. Baskı, ss. 1-351, özellikle ss. 347-351.

¹⁰⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 36.

¹⁰⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 203.

¹¹⁰ Ortaylı.

ele geçirmişler, Avrupa'ya hammadde satmışlar,¹¹¹ ülkenin geri kalmasına neden olmuşlardır.

Osmanlı modernleşme süreci, organik modernleşme ve dışarıdan zorla kabul ettirilmiş modernleşme süreçlerinden oluşan karma bir süreçtir.¹¹² XIX. yüzyılda Batı ile ekonomik ilişkiler arttıkça, dışarıdan zorla kabul ettirilmiş modernleşme süreci daha etkinleşmiştir.

Klasik modernleşmenin, aksaksız olarak süreceği anlayışı kabul edilmemektedir. Örneğin, Nazi Almanya'sında süreç geriye gitmişti. Aslında modernleşme konusunda genelleme yapmak da yanlıştır; her ülkenin tarihi birbirinden farklıdır.

Parlamento kurumu İngiltere'de 1688 de, Fransa'da 1789 da belirli bir aşamadan geçerek gelişmiştir.¹¹³

Tanzimat meclislerinde bulunan bürokratlar (kurullar) adeta yasama görevi görmüşlerdir. Sivil ve askeri bürokrasi I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde adeta bir oligarşi teşkil etmişlerdir.

Osmanlı'nın ileri gelen bürokratları, Mustafa Reşit Paşa (1800-1858), İbrahim Şinasi (1824-1871) ve Mithat Paşa (1822-1884), Auguste Comte'un (1789-1857) kurduğu Pozitivizmin tam etkisinde değildiler. Tam etkisinde olanlar, Ziya Gökalp (1876-1924), Beşir Fuat (1852-1887) ve Hüseyin Cahit Yalçın (1874-1957) gibi kişilerdir.¹¹⁴ Auguste Comte, Mustafa Reşit Paşa ve Deli Petro'ya da görüşlerini anlatan mektuplar göndermişti. Şinasi, Mustafa Reşit Paşaya adeta bir Elçi (Resul) gibi hitap etmişti.¹¹⁵

C- REFORMCU HARİCİYE

Modernleşmeci, merkeziyetçi ve reformcu bürokratlar, Babıali'nin dışişleri bölümündeydi. III. Selimden sonra Osmanlı, Avrupa başkentlerine sürekli elçi göndermiş olup bilinen ilk resmi konsolos (şehbender) (İngiliz) Mahmut Raif Efendidir. Daha önce Nevşehirli İbrahim Paşa, Viyana'ya bir konsolos tayin etmişti (167). Özellikle Dışişlerinde yeni kurulan tercüme bürosu mükemmeldi. İlk umur-i Hariciye Nazırı, aynı zamanda en son Reisü'l-küttap olan Yozgatlı Akif Efendi oldu ve vezir rütbesiyle 1251/ 1835 tarihinde tayin edildi.

¹¹¹ Yücekök, Ahmet N., "XIX. Yüzyıl Osmanlı Ticaret Sözleşmeleri" AÜ.SBF Dergisi, C: 23, No. 1, 1968, s. 381-426.

¹¹² Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, s. 20 dn 2.

¹¹³ Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, s. 22.

¹¹⁴ Korlaelçi, Murtaza, "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkisi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, XXVI.Dizi, - Sa.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 26.

¹¹⁵ Korlaelçi, "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkisi", s. 32-33, 41; geniş bilgi için bkz. Akyılmaz, Gül, Reisü'l-Küttap ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993.

Osmanlı İmparatorluğu; yurtdışındaki sefaretlere ve merkez yönetimi olarak, özellikle XVIII. yüzyıl boyunca da Avrupa'ya gözlüyordu. XVIII. yüzyılda elçilerimizin yazdığı Osmanlı Sefaretnameleri Türk Edebiyat Tarihi için olduğu kadar, Batı için de bir kaynak sayılır. Büyük Petro devrindeki Rus Sefiri Mehmet Ağa, Çar'ın yaptığı geçit töreni ve yeni protokol düzeni için "Çar'ın maskaralıkları" der. Rus Sefiri Mustafa Rasih Paşa (II. Katerina zamanı) Batı'yı olumsuz, Fransa'daki Sefir 28 Çelebi Mehmet Efendi Batıyı olumlu anlatır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bakanlar kurulu Divan-ı Hümayun idi ve XVIII. yüzyıla kadar önemini korumuştur. XVIII yüzyılın ortalarından itibaren Babiali (Paşa Kapısı) önem kazandı. Divan-ı Hümayun'un üç adet kalemi vardı; Divan kalemi, Rûus kalemi ve Tahvil kalemi.

Reisü'l-küttap'a bağlı kalemlerin birincisi Beylikçi veya Divan Kalemidir. Divan(-ı Hümayun) kalemi veya beğlik kalemi devletin gizli işlerini yapardı. Bunun amirine Beğlikçi denir ki Reisü'l-küttab'ın yardımcısıdır. Osmanlı'da beylik, hükümdara ait hak ve yetki demektir, örfi alandaki yetkileri kapsar.¹¹⁶ Yazıların müsveddesini Beğlikçi yazar, Reisü'l-küttab'ın görüşünü alır, Sadrazamın da onayını alınca, yazı gizli ise Beğlikçi bizzat yazardı. Divan-ı Hümayun kalemi veya beğlikçi kaleminde ferman ve beratlar yazılırdı. Her tür anlaşmalar, kanun, nizam ve talimatnameler (mevzuat) burada saklanırdı. Kâtiplerin üzerinde kisedar vardı. Ayrıca mümeyyiz, yazılanları denetlerdi. Kanuncu, yazılan emirlerin mevzuata uygun olup olmadığını kontrol ederdi. Divan-ı Hümayun'dan çıkacak bir kararın, Devletin kanunlarıyla uyumunu bildiren kayıtlar (mukteza kayıtları) burada tutulurdu.¹¹⁷ Uluslararası sözleşmeler ve uluslararası hukukla ilgili işler, Divan-ı Hümayun kaleminde saklanırdı. Yabancı devletlerle yapılmış her tür anlaşma, verilen her tür imtiyaz ve gayrimüslim cemaatlere ait vesikalar beylik kaleminde saklanırdı¹¹⁸.

İkincisi tahvil (nişancı, kise) kalemidir ki kadılık beratları, has, zeamet, tımar tevcih beratları, meşihat ve esnaf kethüdalığı beratları yazılırdı.

Üçüncüsü ruus kalemi olup, vakıflar ve saray çalışmalarının kaydını tutarlardı. Bu üç kaleminde yazılanları sırasıyla mümeyyiz, kisedar, beylikçi ve Reisü'l-küttap tetkik ve tasdik ederdi. Reisü'l-küttap yazıyı sadrazama arz eder, o da buyrulduyu ekler, berat yazılır, nişancı tuğra çekerdi.

¹¹⁶ İnalçık, "Reisü'l-küttap", MEB. İA. (ss. 546-550), (<https://www.scribd.com/doc/284071620/Reisulkuttap-Halil-İnalçık-pdf>) (Erişim Tarihi: 19.5.2020), s.674. Osmanlı öncesinde Mühimme Defteri yerine Tezakir Defterleri tutulurdu.

¹¹⁷ Çetin, Atilla, "Osmanlı Devletinin Sırlarını Koruyan Daire, Divan-ı Hümayun Kalemi ve Önemi", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Temmuz 1992, Sayı 67, Yayınlayan TDA Vakfı, ss. 18-23, s. 19. Divan-ı Hümayun Kalemini, 1211/ 1796 yılında III. Selim tarafından çıkarılan bir ferman etraflıca düzenlemiştir.

¹¹⁸ İnalçık, "Reisü'l-küttap", s. 675.

Dördüncü kalem amedi veya amedci kalemidir. 1180/1777'de kurulmuş, Reisü'l-küttap'ın özel kâtibi sayılır, gelen-giden evraka sayı verir. Sadrazamın yabancı Devlet başkanlarına göndereceği mektupları hazırlar, bu alanda yapılacak toplantılarda hazır bulunur, konuşma zabıtlarını tutar. Amedci, Saray ile Babıali arasındaki gizli yazışmaları yazar, uluslararası ilişkilerdeki yazışmaları yapardı. III. Selim döneminde amedci önem kazanmıştır. Mustafa Reşit Paşa, amedcilikten Reisü'l-küttap olmuştu.¹¹⁹ Mevkufati Mehmet, kütüphane kurucusu Ragıp Paşa, Kâtip Çelebi, Cahız, İbn Mukaffa ve İbn Kuteybe kâtiplikten gelme kişilerdir. Ulema ile küttap (kalemiye) biri birine rakip olmuş, biri diğeri aleyhine bulunmuşlardır. Seyfiyeden¹²⁰ gelen kâtipler bey unvanını taşırdı ama bu kâtiplerce iyi görülmezdi.

Kâtiplerin görevleri; Osmanlı'da kâtip usta-çırak ilişkisi ile yetişir. Osmanlı, seyfiye sınıfına yönetimde üstün bir önem vermekle birlikte kalemiye (bürokrasi) geleneğini tüm özelliği ile sürdürmüştür. Kadı ve müderrislerden yetenekli olanlar da kalemiye sınıfına geçebilirdi.¹²¹ Kanuncu adı verilen kâtip, mevcut devlet kanunlarının muhafızıydı. İlamcı denilen kâtip, mukteza tezkerelerini yazardı. Mümeyyiz denilen kişi, kâtiplerin yazdıklarını düzeltirdi. Serdefterci, mevcut defterleri korurdu. Mühimmenüvis, gizli ve mühim ferman ve emirleri yazardı. Beğlikçi, daha gizli evrakları yazardı. Doğrudan sadrazama bağlı memurlara Rical-i Babıali denirdi. Vezirler selimi veya kallavi giymişse, Reisü'l-küttap da selimi ve erkân kürkü giyerdi. Reisü'l-küttap doğrudan Sultan'la görüşemezdi, bu, sadrazama aittir. Osmanlı yetki ve sorumluluğu tek vezirde (sadrizamda) birleştirmiştir. XVIII. Yüzyılda, diplomasi Osmanlı için daha çok önem taşıdığından, Reisü'l-küttap nişancıya bağlılıktan çıkmış, doğrudan Sadrazam'a bağlanmıştır.

Hariciye Nezareti müsteşarı, hariciye kâtibi olarak bilinir ve bugünkü Dışişleri Genel Sekreteri'nin görevini yapardı.¹²² Bab-ı Seraskeri (Serasker Kapısı, 1900 da Harbiye Nezareti adını aldı) yanında Erkan-ı Harbiye kuruldu.¹²³ 1863'e kadar Osmanlı'da düzgün ve sistemli bir bütçe yoktur.¹²⁴ Klasik dönemde yöneticiler askerden seçilirdi; Tanzimat'ta asker-sivil ayrımı yapıldı. Vezir, mareşal (müşir) ile eşit tutuldu. XIX yüzyılda Batı bilimini Türkiye'ye getiren asker değil sivil

¹¹⁹ İnalçık, "Reisü'l-küttap", s. 675.

¹²⁰ Seyfiye sınıfı, Divan'da vezirler, Yeniçeri Ağası, Kapudan Paşa ile temsil edilir ve yürütme gücünü oluştururdu. Kalemiye ise Divanda defterdar ve nişancı ile temsil edilirdi.

¹²¹ İnalçık, "Reisü'l-küttap", s. 676-677.

¹²² Kuneralp, Sinan, "The Ministry of Foreign Affairs Under The Ottoman Empire", s. 494-511 (<https://core.ac.uk/download/pdf/38327344.pdf>). (Erişim tarihi: 19.5.2020), s. 494-495.

¹²³ Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, C. I- II, Cambridge University Press, 2002, C. II, s. 75.

¹²⁴ Velay, A. Du, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara, 1978, s. 26-27.

bürokrasi ve medrese mensuplarıdır.¹²⁵ Ama askeri okulların kuruluşu (1827 de Askeri Tıbbiye gibi) önemliydi. II. Mahmut tekkeleri denetim altına almaya başladı. Nakşibendilik ve Mevlevilik dışındaki tekkeler; İstanbul'daki üç yer dışındaki Bektaşî tekkeleri kapatıldı. 1866 da Şeyhülislamlığa bağlı Meclis-i Meşayih kuruldu ve tekkeler denetim alınmaya çalışıldı ama bunda başarı sağlanamadı. Tarikat ve tekkeler 1925 senesinde ortadan kaldırıldı.¹²⁶

Osmanlı'da Reisül-küttap'a reis efendi de denir. Doğrudan sadrazama bağlı olup Osmanlı öncesi Ortadoğu devletlerinde (Emevi, Abbasi, Tolunoğlu, Fatimi) de benzeri kurumlar vardır. Muaviye'nin 60/680 de kurduğu Divan-ı Resail'in başı olan kâtip, giderek, vezir, nişancı ve Reisül-küttap olmuştur. Bu divanda 60/680 sonrasında her mektubun sureti sallanır. Osmanlı'da vesikanın padişah adına tasdiki işini tevki de denilen nişancı yapar ki Reisül-küttap' a bağlıdır. Osmanlı'da sadrazamların çoğu genelde umeradan gelmekle birlikte, 115/1703 den sonra kalemiyeden yetişeceklerdir. İlk Osmanlı vesikalarında diplomatik kurallar, tuğra, ünvanlar, dua ve lanet tabirleri ile Türk-İslam geleneği devam ettirilmiştir.¹²⁷

Osmanlı'da bürokrasiyi öğreten değerli kitaplar vardı ki bunların ismi genelde; Adabü'l-Küttap (Kâtiplerin adabı) idi. Gerçek veya temsili mektupların yer aldığı Münşeât Mecmuaları da önem taşımaktadır.¹²⁸ Sistemin iyi işlenmesini sağlayan kâtibin, çok iyi bir eğitim ve öğrenim görmüş olması aranırdı.

Fatih kanunnamesinde idarenin üç ana kapısı vardır; hukuk, maliye ve diğer sorunlar. Hukuk bölümünün başı kazasker, maliyeninki defterdar kalan diğer tüm konuların sorumlusu vezirlerdir.

Osmanlı'da Reisül-küttap'a Reis Efendi de denir. Doğrudan sadrazama bağlı olup Osmanlı öncesi Ortadoğu devletlerinde (Emevi, Abbasi, Tolunoğlu, Fatimi) de benzeri kurumlar vardır. Muaviye'nin 60/680 de kurduğu Divan-ı Resail'in başı olan kâtip, giderek, vezir, nişancı ve Reisül-küttap olmuştur. Bu divanda 60/680 sonrasında her mektubun sureti saklanır. Osmanlı'da vesikanın padişah adına tasdiki işini tevki de denilen nişancı yapar ki Reisül-küttap'a bağlıdır. Osmanlı'da sadrazamların çoğu genelde ümeradan gelmekle birlikte, 115/1703 den sonra kalemiye sınıfından yetişeceklerdir. İlk Osmanlı vesikalarında diplomatik kurallar, tuğra, ünvanlar, dua ve lanet tabirleri ile Türk-İslam geleneği devam ettirilmiştir.¹²⁹

¹²⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 119.

¹²⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 122-123.

¹²⁷ İnalçık, *"Reisül-küttap"*, s. 672. İlhanlı egemenliğinde yayılan Biti kavramı Uygur etkisiyledir. İlhanlılarda yazı işlerinin başına "uluğ-bitikci" denirdi.

¹²⁸ İnalçık, *"Reisül-küttap"*, s. 677.

¹²⁹ İnalçık, *"Reisül-küttap"*, s. 672. İlhanlı egemenliğinde yayılan Biti kavramı Uygur etkisiyledir. İlhanlılarda yazı işlerinin başına "uluğ-bitikci" denirdi.

SONUÇ

Hiç şüphe yok ki, tarihini bilmeyen geleceğini bilemez, kendi anayasa tarihini bilmeyen, günümüz Türk anayasa hukukunu kavrayamaz. Geçmişten ibret almayan toplumlar geleceğini doğru tasarlayamaz. Türk anayasa hukuku tarihini bilmeyen Dünya anayasa hukukunu doğru okuyamaz. Bu nedenle Türk anayasa hukuku tarihi çalışmaları, küresel anayasa hukukuna önemli bir katkıdır. Özellikle günümüz çoğu devletinin anayasal hafızası olan Osmanlı İmparatorluğu dönemi anayasa hukuku çalışmaları, geleceğe tutulan bir ayna olarak kabul edilmelidir. Ele aldığımız dönem, genel olarak, 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile 1839 Tanzimat fermanı arası dönemdeki reform girişimleridir

Türk İmparatorluk anayasacılığının son dönemini ele alan bu çalışmada dönemin şartları analiz edilmeye çalışılmıştır. Reform çalışmalarında reformcu bürokrasinin ve Reisü'l-küttap'ın (Hariciye Nezareti'nin) rolü ayrıntılı olarak belirtilmiş, gelişmiş endüstri imparatorlukları olan İngiltere, Fransa, Rusya gibi ülkeler karşısında Balkanlar, Afrika ve Arap dünyasındaki topraklarını korumaya çalışan geleneksel İmparatorluğun anayasal çizgisinin tespitine çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, içe kapanarak önemli sorunlar yaşamaya başladığı sırada büyük gelişmeler ve ilerlemeler yapan Batı'yı okuyamadığı, teknolojik yenilikleri izleyemediği, uluslararası gelişmeleri yeterince değerlendiremediği, bu konulara güç yetiremediği anlaşılmaktadır. Batı'nın üstünlüğünün fark edilerek Devlet'in ilk yenilgisini aldığı 1699 tarihli Karlofça Anlaşması, geç kalınmış bir zamandır ve çöküş başlamıştır.

Devlet hayatında reform çalışmaları, çöküşmüşlüğü izale eden bir kurtuluş umudu olarak kabul edilmelidir. Zamanında reform çalışmalarına önem vermeyen devletler, bunun acısını ilerleyen dönemde çekmişler, bedelini çok kötü şekilde ödemişlerdir.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: V, İstanbul, Sadeleştirilmiş, Üçdal Neşriyat, 1994.

Akın, İlhan, *Kamu Hukuku*, İstanbul, İÜHF Yayını, Fakülteler Matbaası. 1974, 3.Baskı.

Akın, İlhan, *Kamu Hukuku, Devlet Doktrini, Temel Hak ve Özgürlükler*, İÜHF Yayını, Fakülteler Matbaası, 1974.

Akkutay, Ülker, *Enderun Mektebi*, Ankara, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, 1984.

Akyılmaz, Gül, “Osmanlı Devleti’nde Egemenlik Kavramının Gelişimi”, *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı.

Akyılmaz, Gül, Reisü'l-Küttap ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993.

Abadan, Yavuz “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *AÜHF Dergisi*, C: XIV, 1957, S.1-4, Ankara.

Aldıkaçtı, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul, 1978, 3.Baskı.

Altundere, Ahmet, Osmanlı İmparatorluğunda Özgürlüklerin Doğuşu, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.

Arıkan, Sema, Ebu Bekir Ratip Efendinin Büyük Layihası, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

Avşar, Zakir/ Solak, Ferruh, “İmparatorluk Türkiye’sinde Yapılan Nüfus Sayımları”, *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 2000, ss. 615-617.

Averil Mackenzie-Grieve, *The Last Years of the English Slave Trade, Liverpool 1750-1807*, New York, 1968.

Ayhan, Halis, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Kurulan Cemiyet-i İlmîyelerin Eğitim ve Öğretim Çalışmaları”, *Yeni Türkiye*, Ankara, 1999, ss. 261-267.

Atar, Fahrettin, “Fetva”, *DİA*, C. XII, ss. 487-496.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HH, 825, 1202/1787-1788.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.TKM., 14 B 1304 h., D. No. 10, G. no. 32.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HH, 25672, 1224/1809.

Beydilli, Kemal (1999), “İslahat”, “XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Kadar”, C. XIX, İstanbul, 1999, ss. 174-185.

Bolay, Süleyman H., "Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt *Tutkusu*", s. 11-30, Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 2000, ss.11-30.

Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi (Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine Resepsiyon Süreci) (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1996.

Bilim, Cahit Yalçın, "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması ve Askeri Okullar", Yeni Türkiye, Ankara, 1999, ss. 237-244.

Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı Uleması 1789-1876*, İstanbul, 1995.

Cin, Halil, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya, 1987, Ekli II. Baskı.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayını, 1991.

Çetin, Atilla, "Osmanlı Devletinin Sırlarını Koruyan Daire, Divan-ı Hümayun Kalem ve Önemi", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Temmuz 1992, Sayı 67, Yayınlayan TDA Vakfı.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, Kültür Bakanlığı, (*Nesaihü'l-Vüzera Ve'l-Ümera veya Kitab-ı Güldeste*), İstanbul 1987.

Eren, M. Cevat, "Tanzimat", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 1970, C. XI, ss. 709-765.

Erdem, Ali Rıza, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim: II. Mahmut ve Tanzimat Döneminde İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi", Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, ss. 754-763.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, C: III, İst. 1338/1922, Tıpkı Basım, İstanbul, 1995.

Findley, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bab-ı Ali, 1789-1922*, Çev: Latif Boyacı ve İ. Akyol, İstanbul, 1994.

Gökbilgin, M. Tayyip, "Nizam-ı Cedid", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C: IX, 1964, ss. 309-318.

Günay, Bekir, Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri, İÜ.SBE, Yük. Lis. Tezi, İstanbul, 1992.

Hamlin, Cyrus, *Among The Turks*, New York, Robert Carter And Brothers Press, 1878.

Hasan Kâfi Akhisari, *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem*, Yayına hazırlayan: Kenan Ziya Taş, Set Matbaacılık, Diyarbakır, 1999

Hazır, Hayati, "Sened-i İttifak'ın Kamu Hukuku Bakımından Önemi", DÜHF Dergisi, C.I, Sy. 2, Diyarbakır, 1984, ss. 17-28.

Heper, Metin, *Modernleşme ve Bürokrasi (Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş)*, Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1973.

<http://static.dergipark.org.tr/article-download/8204/01d3/e886/5df74706dba5d.pdf>? (Erişim Tarihi: 23.05.2020).

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Tarih-i Devlet-i_Aliyye-i_Osmaniyye](https://tr.wikipedia.org/wiki/Tarih-i_Devlet-i_Aliyye-i_Osmaniyye) (Erişim Tarihi: 23.5.2020).

<https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1031863-bilen-bilmeyen-herkes-konusuyor-osmanli-devletinin-resmi-adi-devlet-i-aliyyedir> (Erişim Tarihi: 23.05.2020).

<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/osmanlidan-gunumuze-turkiyenin-kimlik-kartlari/531988> (Erişim Tarihi: 23.05.2020).

İpşirli, Mehmet, “Enderun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XI, İstanbul, 2011, ss. 185-187.

İpşirli, Mehmet, “Islahat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XIX, 1999, s. 170-174.

İnalçık, Halil, “Adaletname”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: I, 1988, ss. 346-347.

İnalçık, Halil, “Adaletnameler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1965, C: II, Sayı, 3-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967 (Ayrı Basım).

İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Traslated by, Norman Itzkowitz and ColinImber, Weidenfeld and Nicholson, London, 1973.

İnalçık, “Reisül-küttap”, *MEB. İA.* (ss. 546-550), ([https://www.scribd.com/doc/284071620/ Reisulkuttap-Halil-İnalçık-pdf](https://www.scribd.com/doc/284071620/Reisulkuttap-Halil-İnalçık-pdf)) (Erişim Tarihi: 19.5.2020).

İnalçık, Halil, “*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, ss. 343-350.

İbn Rüşd, *Tehafüt et-Tehafüt, Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, Çev: Kemal Işık/ Mehmet Dağ, 19 Mayıs Üniversitesi Yayını, Samsun, 1986.

Karakaş, Mehmet, “*Tanzimat Sürecinde Eğitimde Modernleşme Hareketleri*”, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, ss. 764-776.

Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit*, 1789-1807, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.

Koç, Yunus, “Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, ss. 599-614.

Korlaelçi, Murtaza, “*Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkisi*”, *“Tanzimat” in 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI. Dizi, Sa.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1994

Tokatlı Mustafa Ağa, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, Hazırlayan, Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, tarihsiz.

Koçi Bey Risalesi, Sadeleştiren: Zuhuri Danişman, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 1972.

Köktaş, Arif, “Osmanlı Devletinde Bir Saray Teşkilatı: Enderun Mektebi”, Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 2000, ss. 717-721.

Kushner, David, "Career Patterns Among The Ulema İn The Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Tanzimatın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994. ss. 165-171.

Kuneralp, Sinan, "The Ministry of Foreign Affairs Under The Ottoman Empire", s. 494-511 (<https://core.ac.uk/download/pdf/38327344.pdf>). (Erişim tarihi: 19.5.2020).

Kütükoğlu, Mübahat, S., "Ferman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XII, 2012, ss. 400-406.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, 1988, 3. Baskı, Ankara.

Macdonald, Duncan B., M.A.B.D., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Beirut, Khayats, 1965.

Mardin, Şerif, "Center-Periphery Relations, A Key to Turkish Politics", *Deadalus*, Winter, 1973, ss. 169-190.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, 2. Baskı.

Mumcu, Ahmet, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986, 2. Baskı.

Henry W. Nevinson, *A Modern Slavery*, Schocken Books, New York, 1968.

Okandan, Recai Galib, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, İstanbul, 1971.

Okandan, Recai Galip, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", *Tanzimat*, 100. Yıl, s. 101 vd.

Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C: I-III, İstanbul, İsmail Akgün Matbaacılık, 1966.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2017, 46. Baskı, Timaş.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara, 1974.

Özcan, Abdülkadir, "Eşkinici Ocağı", *DİA*, C. XI, 2011, ss. 469-471.

Parmaksızoğlu, İsmet, "Karlofca", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C: VI, 1952, s. 346 vd.

Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, C. I-II, Cambridge University Press, 2002.

Sonyel, Salahi R., "Tanzimat and its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994, ss. 353-388.

Şişman, Adnan, "XIX. Yüzyıl Başlarında Fransa'daki İlk Osmanlı Öğrencileri", *Yeni Türkiye*, Ankara, 1999, ss. 245-249.

Tanilli, Server, *Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş*, Say Yayınevi, İstanbul, 2001.

Taş, K. Ziya, "Lala (Şehzadelerin Yetiştirilmesi)", *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 2000, ss. 722-734.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, C. I-III, İstanbul, 1952.

Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America*, New York, Vintage Books, Volume I-II, 1957, 5. Baskı.

Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat (1918-1918)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1982.

Velay, A. Du, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara, 1978.

Yazıcı, Tahsin, “Hümayun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XVIII, 1998, ss. 479-480.

Yücel, Yaşar, "Açış Konuşması", *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 1-5., TTK Yayını, Ankara 1994.

Yücekök, Ahmet N., “XIX. Yüzyıl Osmanlı Ticaret Sözleşmeleri” *AÜ.Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C: 23, No. 1, 1968, s. 381-426.

Yücekök, Ahmet N., *Siyaset Sosyolojisi Açısından Parlamantonun Evrimi*, (kıs: Parlamantonun Evrimi), AÜ.Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1983.

Watson, James L. (Ed.), *Asian and African Systems of Slavery*, University of London, Basil Blackwell-Oxford, 1980.